

KGB, Stasi ja Eesti luureajalugu¹

Ivo Juurvee

Ajalugu võltsiva kirjanduse turulepaiskamine välismaal kõneleb teravast ideoloogilisest võitlusest tänapäeval ka ajaloo rindel.

(Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isa-
maasõjas 1941–1945. I köide. Eesti Raamat.
Tallinn, 1971, lk. 35)

2006. aasta lõpus ilmus eesti keeles Briti ajakirjaniku Richard Bassetti raamat “Canaris: Hitleri luureülem”, mis sattus ka käesoleva artikli autori lugemislauale. Tähelepanu äratas 1936. aasta kohta käiv löik, milles väideti, et 1936. aastal hakkas Canaris arendama sidemeid Balti riikidega.² Sellist väidet oleks nagu palju kordi ka varem lugenud, kuigi mitte Balti riikide, vaid Eesti kohta. Paraku oli just sellelt leheküljelt trükivea tõttu puudu üks viide ja info päritolu jäi teadmatuks.

Mõni kuu hiljem sattusin Schipoli lennuväljal aega parajaks tehes raamatupoodi, kus Bassetti raamatu bestsellerina reklaamitavat originaali oli täis pandud terve laud. Raamatut sirvides selgus, et eestikeelses tõlkes puudunud viide ei asu tekstis Balti riike puudutava lause taga. Eeldasin (nagu hiljem selgus, õigesti), et Bassett ei ole faktina esitatavat lauset lihtsalt välja mõelnud ja tekkis soov leida väite algallikas. See osutus üllatavalt töömahukaks tegevuseks, kuid ka tulemused olid üllatavad.

Küllap iga ajaloost huvituv inimene on kirjanduses kohanud mõne teema kohta korduvaid väiteid, mille algse päritolu kohta leiduv viide täpset infot ei anna või halvimal juhul puudub viide sootuks. Kuna kas aja või piisavalt sügava huvi puudusel või muudel põhjustel ei ole algallika väljaselgitamine alati

võimalik, ei jää tihti peale muud üle, kui väide teadmiseks võtta. Kui sama väide kordub autoriteetsete autorite teostes, on loomulik seda ka uskuda.

Käesolevas artiklis keskendatakse tähelepanu kahe sõdadevahelise Eesti sõjaväeluurega seotud, tihti korduva väite algallika otsingutele ning pärast keerukast ristviitamisest läbinärimist kerkivatele hoopis fundamentaalsematele küsimustele, mis loodetavasti huvitavad ka neid inimesi, keda Eesti sõjaväeluure ajalugu ei huvita: kas korduvad väited on usaldusväärsed, kas ja kuivõrd võib Eesti ajaloo käsitlemine olla mõjutatud KGB nn. aktiivsetest meetmetest, millest on lähemalt juttu allpool.

Läbi on töötatud aastatel 1966–2007 Eestis, Soomes, Rootsis, Venemaal, Saksamaal, Liitvabariigis, Suurbritannias, Kanadas ning Saksa Demokraatlikus Vabariigis ja okupeeritud Eestis ilmunud monograafiaid ja artikleid, mida käsitletakse kronoloogiliselt alates uue-
mast, sest lähtutud on viitamisest varasematele teostele. Autorite biograafiliste andmete ja algallikate täpsustamiseks on osutunud vajalikuks ka arhiivimaterjalide uurimine.

Kaks väidet, mille teekonda hiljuti ilmunud teostes jälgitakse, puudutavad Eesti ja Saksa sõjaväeluure koostööd Teise maailmasõja eel. Need Eesti luureajaloo kohta enim korratud väited on järgmised:

- 1) Eesti sõjaväeluure (Sõjavägede Staabi II osakond) ja Saksa sõjaväeluure (*Abwehr*) alustasid aastatel 1935–1936 (eri autorite dateeringud on erinevad) koostööd või sõlmisid koostööleppe;
- 2) Eesti tuletornidesse paigutati koostöös *Abwehr*’iga fotoaparatuur mõeldvate Punali-

¹ Artikkel toetub autori poolt 14.05.2007 TÜ Ajaloo osakonnas peetud ettekandele “KGB aktiivsete meetmete mõjust Eesti ajaloo käsitlemisele sõdadevahelise Eesti luure näitel”.

² R. Bassett. Canaris: Hitleri luureülem. Wilhelm Canarise mõistatus. Varrak. Tallinn, 2006, lk. 104. Sama lause oli arusaadavatel põhjustel jäänud silma ka raamatu arvustajale: A. Laasik. Briti ajaloolane kiidab Hitleri esiluurajat. – Eesti Päevaleht 29.12.2006.

pulise Balti Laevastiku laevade pildistamiseks.

Artikli eesmärgiks ei ole eeltoodud väidete tõestamine või ümberlukkamine (sellel teemal on peatunud vaid põgusalt, vajalik oleks põhjalikum uurimistöö), vaid jälgimine, millisele kirjandusele ja allikatele viidates on neid väiteid esitatud.

Historiograafia

Kuna materjali hulk osutus oodatust märksa suuremaks, tuli loobuda esialgsest ideest kõiki autoreid tsiteerida. See oleks muutnud artikli mahu liiga suureks ja paraku oleks käesolev kirjatöö kujunenud ka väga igavaks, kuna pärast eesti keelde tõlkimist on erinevate autorite jutt peaaegu äravahetamiseni sarnane. Seepärast on bibliograafia ära toodud tabelis, kus on ka näidatud, milliseid väiteid igas konkreetse käsitluses kasutatakse. Kui kasutatud raamatutest on ilmunud mitmeid trükke, siis on võimalusel kasutatud esmatrükki, kuigi nagu kontrollimine näitas, uutes trükkides siiani nende väidete kohta käivaid viiteid oluliselt täpsustatud ei ole. Kui raamat on tõlgitud ka

eesti keelde, on see eraldi real ära toodud. Otsida üles kõik raamatud ja artiklid, kus samu väiteid samade algallikateni minnes käsitletakse, oleks lootusetu ülesanne ja oma piirid seab ka võõrkeelteoskus. Ühtlasi ilmus uus samu väiteid kordav raamat artikli kirjutamise ajal ja pole välistatud, et mõni samasugune on ilmunud ka avaldamisprotsessi ajal. Käsitlused on reastatud ilmumise järjekorras, alates uusimast, kuna samas suunas liikus ka uurimistöö. (Vt. tabel.) Niisiis korratud on neid väiteid üpris tihti ja väga erinevate autorite poolt, kellest suur osa on professionaalsed ja lugupeetud ajaloolased. Kuna mõnikord on autorid jätnud kas viitamata või viidanud arusaamatult, on sellistel puhkudel lähtunud teose bibliograafias leiduvast raamatust, kust väide võis pärineda, või otsitud niidiotsa sama autori varasematest kirjutistest. Kahe aastaarvu puhul on esimene neist eestikeelse, teine originaali ilmumisaeg. (Vt. skeem 1.) Skeem kajastab ainult viiteid varasemale kirjandusele. Ainsana on käsitletavate väidete puhul arhiiviallikatele viidanud Magnus Ilmjärv, mis skeemil ei kajastu, kuid sellest täpsemalt allpool.

Tabel: artikli alguses toodud väidete esinemine historiograafias.³

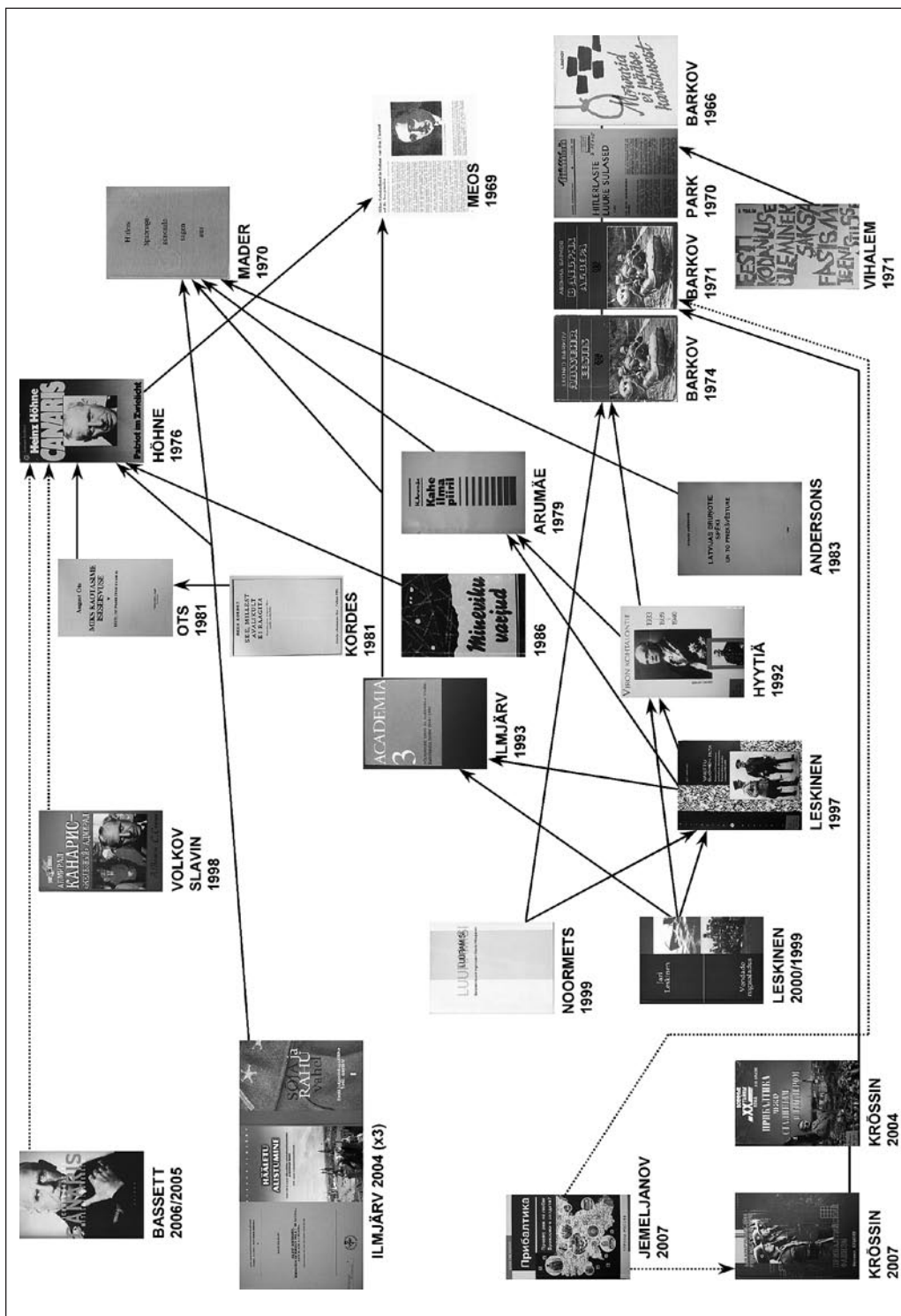
Autor	Aasta	Ilmumiskoht	Väide 1	Väide 2
Juri Jemeljanov	2007	Venemaa	x	
Mihhail Krössin	2007	Venemaa	x	x
Richard Bassett	2006	Eesti (tõlge)	x	
Richard Bassett	2005	Suurbritannia	x	
Mihhail Krössin	2004	Venemaa	x	x
Magnus Ilmjärv	2004	Rootsi (tõlge)	x	
Magnus Ilmjärv	2004	Eesti (2 korda)	x	
Jari Leskinen	2000	Eesti	x	x
Jari Leskinen	1999	Soome	x	x
Tiit Noormets	1999	Eesti	x	x
A. Volkov, S. Slavin	1998	Venemaa	x	
Jari Leskinen	1997	Soome	x	x
Magnus Ilmjärv	1993	Eesti	x	
Osmo Hyytiä	1992	Soome	x	
autor märkimata	1986	ENSV	x	
Edgars Andersons	1983	Kanada	x	
Heino Arumäe	1979	ENSV	x	

³ Tabeli koostamise aluseks olnud kirjandus alates uuemast:

Vt. järgmisel lk. ▶

Heinz Höhne	1976	Saksamaa LV	x	
Leonid Barkov	1974	ENSV (tõlge)	x	x
Leonid Barkov	1971	ENSV	x	x
Paul Vihalem	1971	ENSV	x	
L. Park (<i>alias</i> Leonid Barkov)	1970	ENSV	x	x
Julius Mader	1970	Saksa DV	x	x
Edgar Siegfried Meos	1969	Saksa DV	x	x
Leonid Barkov	1966	ENSV	x	x

1. J. Emel'janov. Pribaltika: Počemu oni ne ljubjat Bronzovogo soldata? Izdatel' Bystov, Moskva, 2007, lk. 196.
2. M. Krysin. Pribaltiiskij fašizm. Istorija i sovremennost'. Veče, Moskva, 2007, lk. 47.
3. R. Bassett. Canaris: Hitleri luureülem. Wilhelm Canarise mõistatus. Varrak, Tallinn, 2006, lk. 104.
4. R. Bassett. Hitler's Spy Chief: The Wilhelm Canaris Mystery. Weidenfeld & Nicolson, London, 2005, lk. 159.
5. M. Krysin. Pribaltika meždu Stalinym i Gitlerom. Veče, Moskva, 2004, lk. 44.
6. M. Ilmjärv. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo, Tallinn, 2004, lk. 370.
7. M. Ilmjärv. Eesti välispoliitika 1930. aastatel. – Sõja ja rahu vahel. Kd. I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Koguteos. S-Keskus, Tallinn, 2004, lk. 70–71.
8. M. Ilmjärv. Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920-s to Annexation in 1940. Studia Baltica Stockholmiensia 24. Stockholm Universitet, Stockholm, 2004, lk. 226.
9. J. Leskinen. Vendade riigisaladus. Soome ja Eesti salajane sõjaline koostöö Nõukogude Liidu võimaliku rünnaku vastu aastatel 1918–1940. Sinisukk, Tallinn, 2000, lk. 49.
10. T. Noormets. Eesti sõjaväeluure tegevusest, meetoditest ja vahenditest aastail 1920–1940. – Luuramisi. Salateenistuste tegevusest Eestis XX sajandil. Umara, Tallinn, 1999, lk. 58–59.
11. J. Leskinen. Veljein Valtiosalaisuus: Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistyö Neuvostoliiton hyökkäyksen varalle vuosia 1918–1940. WSOY, Helsinki, 1999, lk. 169.
12. A. Volkov, S. Slavin. Admiral Kanaris – «Železnyj» admiral. Rusič, Moskva, 1998, lk. 247.
13. J. Leskinen. Vaiettu Suomen silta: Suomen ja Viron salainen sotilaallinen yhteistoiminta Neuvostoliiton varalta vuosina 1930–1939. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 1997, lk. 169.
14. M. Ilmjärv. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. – Academia 3. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1993, lk. 30, 158.
15. O. Hyytiä. Viron kohtalontie 1933...1939...1940. Yliopistopaino, Helsinki, 1992, lk. 62, 70.
16. Mineviku varjud. Perioodika, Tallinn, 1986, lk. 43. (Tegu on nõukogude lugeja jaoks mõeldud kokkuvõttega aastatel 1964–1972 Tallinnas ilmunud väliseestlastele suunatud kogumikust “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” (köited XI–XV). Koostajat ei ole raamatule märgitud, tõenäoliselt on see Andrus Roolah.)
17. E. Andersons. Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. Daugavas Vanagu Cenrtālās Valdes Izdevums. Toronto, 1983, lk. 708.
18. H. Arumäe. Kahe ilma piiril. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, lk. 111.
19. H. Höhne. Canaris. Patriot im Zwielficht. Wilhelm Goldmann Verlag, München, 1978, lk. 234. (Originaal 1976, eri autorid on kasutanud talle viidates erinevaid trükke ja tõlget inglise keelde.)
20. L. Barkov. Abwehr Eestis. Eesti Raamat, Tallinn, 1974, lk. 35.
21. L. Barkov. V debrjax abvera. Eesti Raamat, Tallinn, 1971, lk. 42.
22. P. Vihalem. Eesti kodanluse üleminek Saksa fašismi teenistusse. Eesti Raamat, Tallinn, 1971, lk. 30–31. (Vihalema viites esineb trükiviga. Tä on viidanud: Faktid ja kommentaarid. “Kodumaa” lisa, Tallinn, 1965, lk. 2. Tegu on luulekoguga, milles konkreetset leheküljel juttu luuletaja Arno Vihalemma eluloost. (A. Vihalemm. Ühe Pärnust pärit poeedi palgepooli. “Kodumaa” lisa, Tallinn, 1965.) Skeemi koostamisel on lähtutud sellest, et Vihalem pidas silmas ikkagi 1970. aastal ilmunud “Fakte ja kommentaare” (autoriks L. Park), kus ka viidatav info olemas (kuigi mitte päris õigel leheküljel).
23. L. Park. Hitlerlaste luure sulased: kui Eestis peremehetses abveer. Faktid ja kommentaarid: “Kodumaa” lisa. Tallinn, 1970, lk. 6.
24. J. Mader. Hitlers Spionagegenerale sagen aus. Ein Dokumentarbericht über Aufbau, Struktur und Operationen des OKW-Geheimdienstamtes Ausland/Abwehr mit einer Chronologie seiner Einsätze von 1933 bis 1944. Verlag der Nation, Berlin, 1970, lk. 306.
25. E. S. Meos. Hitlers Geheimdienst in Estland vor dem Überfall auf die Sowjetunion. – Mitteilungsblatt der Arbeitsgemeinschaft ehemaliger Offiziere, Heft 6, 1969, lk. 10.
26. L. Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest. Eesti Raamat, Tallinn, 1966, lk. 24.

SKEEM 1. Artiklis käsitletavate väidete (rist)viitamine. Pidev joon tähistab viidet, punktirjoon on tõmmatud juhul, kui väite allikas on tuvastatud raamatus leiduva bibliograafia alusel.

Esimesed autorid

Pärast ristviitamisest läbinärimist jääb alles neli niidiotsa. Autorid, kelleni viited skeemil välja viivad, kuid kes ise oma informatsiooni päritolule ei viita, on Julius Mader, Edgar Meos ja Leonid Barkov (neljas niidiots on Magnus Ilmjärve viidatud arhiiviallikas, millest allpool). Analüüsidest kõrvuti Maderi ja Meose tekste, tuleb üllatusega nentida, et Mader annab lihtsalt teiste sõnadega edasi Meose info. Kõrvutades Meose ja Barkovi teksti, on järeldus jälle sama – Meos on lihtsalt Barkovi teksti saksa keelde tõlkinud ja toimetanud! Väidete teaduskäibesse tooja on seega selgunud, selleks on Leonid Barkov. Kuid väärrib selgitamist, kes olid need kolm autorit ning kas Mader ja Meos on tegelenud plagiaadiga.

Julius Maderist oli aastaid teada, et ta on viljakas Ida-Saksa literaat, kes nautis siinpool raudset eesriiet suurt populaarsust, tema peamiselt eriteenistuste temaatikat käsitlevaid raamatuid trükiti suurtes tiraažides, tõlgiti ja neist anti välja kordustrukke. Üldiselt ei näidanud ta oma andmete päritolu. See jättis ainult kaks võimalust: need pidid olema kas väljamõeldud või pärinema Ida-Saksa julgeolekuorganitest, mis andis Läänes põhjust tema kahtlustamiseks koostöös viimastega.

Saksamaa taasühinemine, mis tõi kaasa riikliku julgeoleku ministeriumi (*Ministerium für Staatssicherheit*, MfS) ehk rahvakeeli *Stasi* 180 jooksvat kilomeetrit kaustu sisaldavate arhiivide avanemise uurijatele,⁴ võimaldas selgitada Maderi isikuga seonduvat. Tema isikuga

on BStU⁵ materjale kasutades põhjalikumalt tegelnud ajaloolane Paul Maddrell. Tema andmetel kaitses Julius Mader 1956. aastal 27-aastasena Potsdamis kraadi majandusteaduses. Hobina uuris ta avalike allikate põhjal USA luuretegevust maailmas plaaniga töö kunagi avaldada. Seetõttu sattus Mader MfS-i huviorbiiti ja kontakt temaga loodi juba 1958. aastal, mil ta oli kirjastuse *Die Wirtschaft* toimetaja. Kaks aastat hiljem lahkus Mader töölt kirjastuses ja temast sai MfS-i mitteametlik kaastöötaja (*Inoffizieller Mitarbeiter*), kes töötas eriteenistuse heaks küll täistööajaga, kuid avalikult jäi vabakutseliseks publitsistik. 1962. aastal sai Maderist eriülesannetega ohvitser (*Offizier im besonderen Einsatz*) MfS-i agitatsiooniosakonnas (*Abteilung Agitation*) kapteni (*Hauptmann*) auastmes. 1964. aastal ülendati Mader majoriks, oma viimase ordeni sai ta 7. oktoobril 1989, ainult üks kuu enne Berliini müüri langemist. Oma raamatutes ja artiklites tegeles Mader kahe teemaga: USA ja SLV eriteenistuste “kuritegeliku” tegevuse paljastamise ja idabloki eriteenistuste tegevuse ülistamisega. Maderi töö tulemuslikkus on muljetavaldav. Umbes kolmekümne teenistusaasta jooksul oli ta MfS-i arvutuste järgi 32 raamatu autor, kaasautor või toimetaja. Neid raamatuid tõlgiti 18 keelde, koos kordustrukkidega anti välja 121 trükki⁶ kogutiraažiga 5,2 miljonit eksemplari. Lisaks sellele publitseeris ta hulga artikleid mõlemal pool raudset eesriiet ja võttis aktiivselt osa propagandakampaaniatest mitmete SLV riigiametnike vastu, mis mõnikord viisid ka ametist tagasiastumiseni.⁷

⁴ J. Gieseke. Mielke kontsern. *Stasi* ajalugu 1945–1990. Olion, Tallinn, 2006, lk. 16.

⁵ *Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR* – Endise SDV Riikliku Julgeoleku Dokumentide Liiduvoliniku ametkond.

⁶ Sellised olid andmed juuni 1989 seisuga, nüüdseks on trükke lisandunud. Vt.: J. Mader. Abver: ščit i meč Tret’ ego reixa. Feniks. Rostov na Donu, 1999. Raamat venekeelsena tasuta kättesaadav ka Internetis: <http://militera.lib.ru/research/mader/title.html> (vaadatud 31.01.2008)

Huvitav on vene lugeja jaoks mõeldud tõlkeväljaande pealkiri. *Abwehri* selle eksisteerimise ajal Kolmanda *Reichi* kilbiks ja mõõgaks ei kutsutud, küll aga oli MfS-i ametlik lipukiri “partei kilp ja mõök” (*Schild und Schwert der Partei*). Samasugune, Nõukogude ajast pärit terminite projitseerimine Kolmandasse *Reich*’i, ilmneb ka eespool viidatud Volkovi ja Slavini raamatu pealkirja puhul (Admiral Kanaris – “Železnyj” admiral) – Canarist tema eluajal raudseks admiraliks ei kutsutud, küll aga kutsuti Raudseks Feliksiks tšekaa asutajat Feliks Dzeržinski.

⁷ P. Maddrell. What we have discovered about the Cold War is what we already knew. Julius Mader and the Western secret services during the Cold War. – *Cold War History*, May 2005, lk. 239–242. Maddrell on kasutanud Maderi toimikut MfS-is (BStU, ZA, MfS-ZAIG, Dok. nr. 16380), siinkirjutaja avaldus sama materjaliga tutvumiseks oli artikli toimetusele edastamise ajaks juba 14 kuud BStU poolt menetlemisel, kuid paraku ikka vastuseta.

Ajaloo teema juurde sattus Julius Mader poolt juhulislikult. 1969. aastal ilmus tema sulest koos Albrecht Charisiusega raamat “Pole enam salajane”,⁸ mis rääkis detailselt SLV eriteenistustest. Kuna raamatus tõmmati mitmeid paralleele sõjaaegse *Abwehr*’iga ning vihjati teenistuste järjepidevusele, oli loogiline jätk ka *Abwehr*’i “paljastamine”, mis saigi teoks käesoleva artikli kontekstist lähtuvalt huvipakkuva raamatu “Hitleri luurekindralid räägivad” ilmumisega.

Leonid Barkov oli Eesti venelane, sündinud 1928. aastal Kavastu vallas Tartumaal. 1941. aastal evakueeris ta Nõukogude Liidu tagalasse. 1944. aastal naasis ta koos Punaarmee Eestisse ja liitus kõigest 17-aastasena julgeolekuorganitega, täpsemalt ENSV siseministeeriumi banditismivastase võitluse osakonnaga (OBB). Barkov valdas vabalt nii vene kui ka eesti keelt. Operatiivtöötajana sai ta 1946. aastal teenistuskohustuste täitmisel haavata. Kommunistlikku parteisse astus Barkov septembris 1948.⁹ Leonid Barkovi pikaajaline karjäär kulges tõusvas joones. Aastatel 1955–1958 oli ta juba KGB Tartu osakonna ülem, 1958–1959 ENSV KGB juurdlusosakonna ülema asetäitja ja samast aastast selle ülem. Eestist lahkus Barkov 1969. aasta lõpus tööle Leningradi oblasti UKGB-sse¹⁰ ja tema karjääri tipuks kujunes NSVL KGB juurdlusosakonna juhi ametikoht Moskvast, millele ta tegutses 1986. aasta detsembrist kuni errumine kuni 1989. aasta jaanuaris.¹¹

Lisaks teenistusele oli Barkov tõsine ajaloo huviline. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks oli eestlaste kollaboratsioonism Saksa okupatsiooni ajal ja nende väidetavad inimsusevastased kuriteod Teise maailmasõja ajal ning Eesti “siirdumine fašistide teenis-

Leonid Barkov 1950. aastatel (ERAF, f. 1, n. 6, s. 4967, l. 3)

tusse” sõjaeelsel perioodil. Pole kahtlust, et tema teema oli olulise poliitilise tähtsusega ning uurimistöö toimus ülemuste heakskiidul. Seda tõendab võimalus kasutada tollal salastatud ENSV KGB arhiivi materjale ja nende põhjal valminud töid publitseerida. Lisaks käesolevas artiklis juba viidatud raamatutele ilmusid temalt mitmed artiklid ajalehtedes Kodumaa, Sovetskaja Estonija, Kommunist Estonii, Kommunist Sovetskoi Latvii ja Kommunist.¹² Uurimistöö tipuks oli 27. märtsil 1968 Tartu Riikliku Ülikooli õigusteaduskonnas kaitstud kandidaadiväitekirja “Eesti kodanlike natsionalistide üleminek fašistliku Saksamaa mõjusfääri ja nende osalemine inimsusevastastes kuritegudes Suure

⁸ A. Charisius. Julius Mader. Nicht länger geheim: Entwicklung, System und Arbeitsweise des imperialistischen deutschen Geheimdienstes. Deutscher Militärverlag, Berlin, 1969.

⁹ L. Barkovi isiklik leht kaardrite arvestamiseks, ERAF, f. 12. n. 12, s. 100, l. 2-4p.

¹⁰ Barkovi toimik EKP KK-s, ERAF, f. 1, n. 6, s. 4967.

¹¹ A. I. Kokurin, N. V. Petrov (sostaviteli). Lubjanka. Organy VČK – NKVD – NKGB – KGB 1917–1991. Spravočnik. Meždunarodnyj Fond “Demokratija”, Moskva, 2003, lk. 174–175, 222–223.

¹² Vt. publikatsioonide loetelu Barkovi väitekirja autoreferaadis (L. I. Barkov. Perexod éstonskix nacionalistov v sferu vlijanija fašistskoj Germanii i ix učastie v prestuplenijax protiv čelovečnosti v period Velikoj Otečestvennoj Vojny 1941–1945 gg. Avtoreferat, Tallinn, 1968, lk. 24.)

Isamaasõja perioodil aastatel 1941–1945”¹³. Loomulikult on töö ideoloogiliselt tugevalt kallutatud, sellegipoolest tuleb tunnistada, et see on põhjalik ja tolle aja standardeid arvestades on see kirjutatud väga professionaalselt.

Seega oli Julius Mader teadlane, kes värvati MfS-i poolt ja sai ohvitseriks, ning Leonid Barkov karjääriohvitser, kes tegeles põhitöö kõrvalt ajaloo uurimisega. Kirjanik Teet Kallase sõnul, kes oli poliitilistel põhjustel vangistatud ja keda Barkov isiklikult üle kuulas, oli ta küll oma kolleegidest intelligentsem, kuid tõsiseid puudujääke oli temagi eruditsioonis. Näiteks pidas Barkov ajakirja Loomingu Raamatukogu (Kallas oli toona Loomingu toimetaja ja tööraamatus kajastus mingil kujul ka Loomingu Raamatukogu) sõna otseses mõttes raamatukoguks ja tahtis teada saada, kus see on ning mis raamatuid seal hoitakse, olles eelkõige huvitatud sellest, et riigi vara Kallase vanglas viibimise ajal kaotsi ei läheks.¹⁴

Edgar Meose isik ja elutee olid märksa keerukamad.

Edgar Siegfried Meos (esineb ka nimekuju Meus) sündis jõululauapäeval 1901 Tartus. 1910. aastast kuni jaanuarini 1919 õppis ta Treffneri gümnaasiumis, kust lahkus omal soovil.¹⁵ Andmeid tema tegevuse kohta Teise maailmasõja lõpuni on paraku võimalik leida peamiselt kohtu- ja uurimismaterjalidest.

1923. aasta mais oli Meos piirivalve Petseri jaoskonna Klementi kordoni ülem kaprali auastmes. Hiljem süüdistati teda selles, et olles saanud oma otseselt ülevalt lipnik Pettailt loa lubada Laura küla elanikel vajadusel üle piiri käia, olevat Meos hakanud selleks isetehtud lubasid väljastama ja küsinud nende eest raha, saades niimoodi kokku umbes 100

marka. Kohtus süüdistused kinnitust ei leidnud ja ta mõisteti õigeks.¹⁶

1924. aasta aprillis oli Meos üleajateenija kapral 2. soomusrongide rügemendi õppekompaniis. Olles ajutiselt veltveebli kohusetäitja, kuulus tema ülesannete hulka posti toomine rügemendi staabist. Ta leidis posti hulgast kutseselehe 1074 margale Valga postkontorisse kompanii ülema nooremleitnant A. Lehtmetsa nimele. Meos ei andnud seda adressaadile edasi, vaid valmistas samal päeval õppekompanii nurga stambi ja pitsatiga volituse väljamõeldud A. Kesse nimele, võltisides ka Lehtmetsa allkirja. Võltsitud volitust kasutades võttis ta postkontorist raha välja ja mõisteti aasta hiljem selle eest kaheksaks kuuks vangi.¹⁷

Karistusest Edgar Meos õppust ei võtnud, sest 1929. aastal võltsis ta kahele 150-kroonisele vekslile žiirpalekirjad (s. t. allkirjad) ja diskonteeris mõlemad vekslid Tartu Laenuja Hoiu-ühisuses. Kuigi Meos tunnistas süü puhtsüdamlikult üles, mõisteti ta kolmeks aastaks vangi.¹⁸

Meose tegevusest Teise maailmasõja ajal annab aimu see, mis ta ise on Nõukogude julgeolekuorganitele ülekuulamistel rääkinud, sest mingeid muid tõendeid tema vastu ei leitud. Ta võeti Punaarmee 77. õhutõrjediivi *Smersš*’i poolt kinni 28. detsembril 1944 kahtlustatuna seotuses sakslastega. Läbi viidud juurdluse tulemuste kohaselt oli Meos arretereeritud Saksa julgeolekupolitsei poolt oktoobris 1941. Ta asus koostööle ja andis välja “kommunist-patrioote” – Noorte Hääle töötajaid. Novembris andis ta allkirja koostööks SD-ga ja detsembris astus vabatahtlikult Saksa sõjaväkke. Tä teenis pataljonikirjutajana ja hiljem arvestas abirahasid politseipataljoni sõdurite perekonnaliikmetele. Väidetavalt te-

¹³ L. I. Barkov. *Perexod èstonskix nacionalistov v sferu vlijanija fašistskoj Germanii i ix učastie v prestuplenijax protiv čelovečnosti v period Velikoj Otečestvennoj Vojny 1941–1945 gg.*

¹⁴ T. Kallase elektronkiri autorile 24.01.2008. Oma mälestusi kohtumisest Barkoviga on kirjanik lühidalt kirjeldanud: T. Kallas. 41. kong. – Areen 15.08.1997 ja T. Kallas. Proovisõidud mälupaadis. 48. – Postimees 30.10.1999.

¹⁵ H. Treffneri asutatud gümnaasiumi direktori tunnistus 04.06.1921, EAA, f. 2022, n. 2, s. 1972, l. 3.

¹⁶ Sõja Ringkonna Kohtu otsus 31.03.1925, ERA, f. 927, n. 3, s. 3052, l. 20–20p.

¹⁷ Sõja Ringkonna Kohtu otsus 28.03.1925, ERA, f. 927, n. 3, s. 3094, l. 21–22.

¹⁸ Tartu-Võru Rahukogu kohtuotsus 19.08.1930, ERA, f. 1947, n. 3, s. 3395, l. 34–34p.

gi ta koostööd salajase välipolitseiga (*Geheime Feldpolizei*). 1944. aasta veebruarist juunini oli Meos teenistuslaste kuritegude eest kinnepeetav Tallinna koonduslaagris. Seal olevat ta tegutsenud *Gestapo* “mitteametliku residendina”. Kas Meos ka tegelikult kolme erineva Saksa eriteenistuse kaastööline oli, on tagantjärele raske kindlaks teha, kuid fakt on, et selle eest mõisteti talle märtsis 1945 Vene NFSV KrK § 58-1-a alusel 10 aastat laagrit.¹⁹ Meos vabanes septembris 1953.²⁰

Meose sõjaeelsest tegevusest on veel teada, et ta tegutses tõlkijana,²¹ ajakirjanikuna ja oli suur lennundushuviline. Tema kireks oli kuulsate lendurite autogrammide – Esimese maailmasõja õhuässad olid oma aja mõistes tõelised staarid – ja lennundusega seotud märkide kogumine. Selle hobiga saavutas ta mõningase tuntuse.

Hiljem, tõenäoliselt 1950-ndate keskel, asus Meos võltsima iseenda elulugu ja väitma, et ta on olnud lendur! Kasutades oma vanu oskusi, võltsis ta mitmeid dokumente, näiteks J. Laidoneri allkirjaga tunnistuse lenduri kutsemärgi kandmise õiguse kohta nooremleitnant Edgar Meosele (tema sõjaväelise karjääri tipuks jäi tegelikult kaprali auaste) 27. aprillist 1935,²² tunnistuse õiguse kohta kanda 8. jalaväepataljoni rinnamärki reservnooremleitnant Edgar Meosele 25. jaanuarist 1935,²³ kolonelleitnant H. Weir Cooki (väljapaiste USA lendur mõlemas maailmasõjas) allkirjaga *American Airlines Inc.* nimel antud sertifikaadi 12 treeninglennu tunni läbimise kohta erinevatel lennukitüüpidel 1. detsembrist 1935,²⁴ väljavõtte lenduripäevikust, mis justkui tõestaks, et Meos on 1937. aastal kuuel erineval lennukitüübil lennanud 186 tundi ja 30 minutit iseseisvalt ning 58

Edgar Siegfried Meos. Foto on tugevasti retušeeritud. Meos kannab 1936. aastal kinnitatud Eesti sõjaväevormi meenutatavat riietust. Lõkmed ja ordenilindid on negatiivile lisatud hiljem, nagu ka (vasakult) Prantsuse lendurimärk, eskadrilli *Les Cigognes* märk, Inglise lendurimärk ja Eesti lendurimärk. (TAMA, f. 956, n. 1. s. 21, l. 3)

tundi ja 25 minutit kaaslendajana 3. jaanuarist 1938 (väljavõte kannab 31. märtsil 1937 likvideeritud lennufirma *Deruluft* pitsatit)²⁵ ja portreefoto iseendast ohvitserimundrit meenutavas riietuses ordenilintide ja Prantsuse lenduri kutsemärgiga.²⁶ Samast fotost on säilinud negatiiv, kus lisaks Prantsuse omale on Meosele rinda joonistatud ka Eesti ja Briti sõjaväelenduri kutsemärgid ning Prantsuse eskadrilli *Les Cigognes* märk.²⁷

¹⁹ Meose juurdlustoimik, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 24335.

²⁰ MVD õiend 25.09.1953, TAMA, f. 956, n. 1. s. 1, l. 35.

²¹ Näiteks on E. Meos eesti keelde tõlkinud: S. Noma. Minu elu. Saksa keelest tõlkinud E. Meos. Loodus, Tartu, 1938; C. Doyle. Surm pilvedest. – Valikjutud: kogu valitud novelle ja lühijutte maailma ja eesti loetavamailt autoreilt. J. Loosalu, Tallinn, 1940.

²² EFA, 0-190005 p.

²³ EFA, 4-7136.

²⁴ EFA, f. 4, s. 7137.

²⁵ Koopia autori valduses, autor tänab selle eest lennundusajaloolast Johannes Tilka.

²⁶ EFA, 0-190006 p.

²⁷ TAMA, f. 956, n. 1, s. 21, l. 3 (negatiiv ümbrikus).

Meose loodud legendi järgi oli ta 1916. aastal lõpetanud Gatšina lennukooli (tegelikult oli ta siis 14-aastane koolipoiss Tartus), pärast mida suunati stažeerima Prantsusmaale. Seal olla ta sattunud lendama hävituslennukite eliiteskadrilli *Les Cigognes* ("Kured"), mille koosseisus lennates olevat ta tulistanud alla mitu Saksa lennukit. Edaspidi läksid raudse eesriide erinevatele pooltele mõeldud lood eri radu. Lääne jaoks mõeldud versioonis teenis Meos pärast sõda ohvitserina Eesti õhujõududes. Mitmete Saksamaa reisirõõm käigus olevat ta kohtunud Esimese maailmasõja ässa Ernst Udetiga ja saanud viimasega sõbraks. Teise maailmasõja puhkemisel olevat Meos olnud sõjakorrespondent Eestis ja määratud kajastama *Luftwaffe* tegevust inglaste ja prantslaste vastu. Sõber Udeti abiga olevat Meos üle viidud *Jagdgeschwader Richthofen* 'isse. Saatuse irooniana olla Meos enne sõja lõppu kutsutud Kuninglike Õhujõudude poolt Suurbritanniassa. Sõja lõppedes jäänud Meos Nõukogude Liitu, kust lahkunud vaid korra, 1945. aastal, mil ta olnud eritõlgiks Punaarmee juures, kui see kohtus liitlaste üksustega. Sellise fantaasiarikka loo, koos katkenditega Meose "päevikust" õhuvõitluste kohta Prantsusmaal 1916–1917 avaldas tema kirjasõber Vic J. Sheppard Meoselt endalt saadud andmete põhjal 1966. aastal Suurbritannias pealkirja all "Vene kurg Edgar Meos".²⁸

Nõukogude Liidus oli lugu teistsugune. Pärast edukat tegevust Prantsusmaal ole-

vat Meos tulnud tagasi Venemaale, kus temast olevat saanud üks Punaarmee esimesi lendureid. 21. veebruaril 1918 olevat Meos kohtunud isiklikult Vladimir Iljitš Leniniga, vestelnud temaga lennunduse teemadel, milles Lenin olevat näidanud üles suurt asjatundlikkust, ja saanud käsu viia öise lennuga Leningradist Pihkvasse punakaartlane Janis Fabricius.²⁹ Sellise kuju oli legend saanud 1970. aastaks. Neli aastat varem väitis Meos, et oli näinud Leninit 10. aprillil 1917 Izmaili polgus kõnet pidamas.³⁰ Veel üheksa aastat varem väitis Meos, et oli Leninit esimest korda näinud tema naasmisel Venemaale 3. aprill 1917 Petrogradi Soome vaksalis.³¹ Veel väitis Meos, et ta oli aastail 1935–1937 õppinud Andoweri kõrgemas lennukoolis Inglismaal.³² Kuna Meose jutud oma mineviku kohta pidevalt muutusid, ei suudetud tema isikufondi juurde Tartu Linna Riiklikus Arhiivis 1980. aastal kokku pandud ajaloolises õiendiskis päris täpset elulugu kokku panna, ja seda hoolimata Meose lesega konsulteerimisest.³³

Hiljemalt alates 1958. aastast asus Meos Läänes üllitama lennundusajalugu puudutavaid artikleid.³⁴ Neist olulisimaks võib pidada 1962. aastal ilmunud artiklit naislenduritest Vene impeeriumi õhujõududes.³⁵ Artikkel sisaldas mitmeid valesid, mis hiljem leidsid teiste autorite poolt uskumist ja levisid.³⁶ Seega juhtus sama, mis seitse aastat hiljem publitseeritud sõjaväeluuret puudutava kirjutisega – Meose valed elasid kaugelt kauem kui tema ise.

²⁸ V. J. Sheppard. A Russian Stork – Edgar Meos. – Cross and Cockade Journal 1966, nr. 3, Artikli mustand TAMA, f. 956, n. 1, s. 1, lehed nummerdamata.

²⁹ E. Meos. Lendurid, lennundus... – Edasi 28.02.1970. nr. 27. (Kokku viiest osast koosnev järjeutt oli pühendatud lähenevale V. I. Lenini 100. sünniaastapäevale.)

³⁰ E. Meos. Nägin ja kuulsin Leninit. – Edasi 14.04.1966.

³¹ E. Meos. Ma nägin Leninit. – Edasi 16.04.1957.

³² Inimene ja tiivad. – Pilt ja Sõna 1960, nr. 10, lk. 17. Õige kirjepilt oleks Andover.

³³ Vt.: TAMA, f. 956, ajalooline õiend nimistu juures.

³⁴ E. S. Meos. D. H. Treasure Ship. – Air Pictorial, August 1958.

³⁵ E. S. Meos. Russian Women Fighter Pilots. – Flight International, December 27, 1962. Hiljem käsitles ta ka Nõukogude naislendurite tegevust: E. S. Meos. Soviet Women Fighter Pilots in WWII. – Aircraft Illustrated Extra, nr. 3, veebruar 1970. Üks Vene naislendureid puudutav artikkel on ilmunud üllataval kombel isegi neli aastat pärast Meose surma: E. Meos. Amazon Pilots and Lady-Warbirds. – Cross and Cockade Journal, Winter 1975.

³⁶ Sellisele järeldusele on jõudnud Esimese maailmasõja õhuvõitluste ja lendurite uurimisele spetsialiseerunud August G. Blume. Tema arvamusel on Meos andmeid võltsinud paljude isikute puhul ning tema valedele ümberlukkamine võib aega võtta aastaid. Blume elektronkirjad autorile 02.05.2007 ja 29.06.2007.

Vaatamata mitmete valede levitamisele tegeles Edgar Meos ka tegelikult lennunduse ajaloo uurimisega, seda kinnitab tema Ajalooarhiivis säilinud uurijatoimik aastatest 1964–1965, kus on ära toodud kõigi välja tellitud toimikute pealkirjad.³⁷ Sama toimik näitab veenvalt, et Eesti sõjaväeluure suhteid *Abwehr*’iga Meos sel perioodil ei uurinud. Ja ega oleks saanudki uurida, sest seda teemat puudutavad materjalid olid kättesaadavad vaid kõige usaldusväärsematele uurijatele, kelle hulka aastaid laagris viibinud Meos nähtavasti ei kuulunud. Meose säilinud kirjavahetus näitab, et ta alustas lennunduse aktiivset uurimist juba hiljemalt 1954. aasta alguses, seega mõni kuu pärast vabanemist. Lisaks kirjavahetusele isikute ja asutustega Nõukogude Liidus tegeles ta aktiivselt ka Suurbritannia, Prantsusmaa, USA, Hollandi, Saksa DV ja teiste riikide kodanike, ülikoolide, raamatukogude, arhiivide ja ajakirjadega kirjade vahetamisega, tellis koopiaid fotodest ja dokumentidest, erisikutelt tarbekaupu ning publitseeris oma artikleid. 1970. aasta paiku Meosega kirjavahetuses olnud August G. Blume arvates võis lisaks honoraridele sellise tegevuse eesmärgiks olla endale reklaami tegemine, sest Meos tegeles ka lennundusega seotud autogrammide, fotode ja märkide ostu, müügi ja vahetamisega posti teel.³⁸

Arvestades toonaseid olusid, ei saanud Meose tihe suhtlus Läänega toimuda KGB teadmata. KGB huvisfääri sattus Meos hiljemalt 1956. aastal, kui tema “läbitöötamiseks” värvati agent “Majak”, kes KGB aruandluse järgi lõi Meosega usalduslikud suhted. Tartus elavat Meost kahtlustati spionaažis.³⁹ See kahtlus ei tundu tõsiseltvõetav. Pigem on tegu näitega ENSV KGB vastuluurajate paranoilisusega või vaevanägemisega oma olemasolu

õigustamiseks. Meose “läbitöötamist” peeti piisavalt oluliseks, et sellest Moskvat informeerida. (Pärast seda, kui suvel 1954 tabati Hans Toomla ja Kalju Kukkk, oli aktiivne luuramine Eestis territooriumil põhimõtteliselt läbi.)

1957. aasta lõpul kolis Meos Tallinnasse ja järgmisel aastal tegeles tema läbitöötamisega juba kaks agenti, “Kamnev” ja “Täht”. Meose kirjavahetus oli allutatud “TS” kontrollile⁴⁰ ja kahtlast kirjavahetust töödeldi hoolikalt KGB 3. eriosakonna kaudu. Tehti ettevalmistusi Meosele kogenud agendi “Lend” ettesöötmiseks. Teda kahtlustati “kuulumises Inglise luureteenistuse agentuuri”, sest “1957. aasta aprillis saatis Meos Moskvasse Suurbritannia sõjaväeatašee nimele dokumendi, milles NSVL MN juures asuva KGB 6. eriosakond avastas mingi kontaktmeetodil peale kantud skeemi, see sarnaneb spetsialistide järelduse kohaselt mõnevõrra Tartu lennuvälja asukohaga.”⁴¹ Küllap seoses sellega telliti aprillis 1957 ENSV KGB poolt NSVL KGB arhiivist välja Meose juurdlustoimik.⁴²

Pole põhjust arvata, et KGB uskus tema lenduriminevikku. 1944–1945 juurdluse ajal Meos endale veel lenduri minevikku loonud ei olnud või vähemalt ei jaganud seda legendi oma ülekuulajatega. Kui Leniniga seotud väljamõeldiste levitamise vastu ei pruukinud KGB-l midagi olla, siis *Jagdgeschwader Richthofe*’is teenimise loo avaldamine oleks niigi musta minevikuga mehele võinud küll kurvalt lõppeda.

KGB meetodeid tundes on loogiline arvata, et läbitöötamine lõppes Meose kaastöele värbamisega. Mis teeneid temalt konkreetset sooviti ja kas ta neid ka pakkus, selle üle saab paraku ainult teoretiseerida. Näiteks Meose kontakte välismaalastega kirja teel võis näidata potentsiaalsete allikate läbitöötamise-

³⁷ E. Meose uurijatoimik ENSV RAKA uurimissaalis, EAA, f. R-271. n. 2, s. 1674.

³⁸ Blume elektronkiri autorile 10.04.2007.

³⁹ Aruanne Eesti NSV MN juures asuva RJK 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö kohta 1956. aastal. Rahvusarhiiv, Tallinn, 2000, lk. 8–9.

⁴⁰ Selle all on mõeldud arvatavasti salakirjakontrolli.

⁴¹ Aruanne Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee 2. osakonna agentuur- ja operatiivtöö tulemuste kohta 1958. aastal. Rahvusarhiiv, Tallinn, 2005, lk. 25–27.

⁴² Vt. Meose juurdlustoimik, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 24335.

na – kuigi see oli vähetõenäoline, ei saanud välistada, et Meosel õnnestub luua kontakt mõne lennundushuvilise NATO riigi lennuväelasega, kes võiks kirjavahetuse käigus poetada mõne Nõukogude luureorganeid huvitava faktikese. Võimalik, et sihtgrupina peeti silmas ka Eesti pagulasi, kellele oleks võinud Laidonerilt lendurimärgi saanud mees imponeerida. Meose publikatsioone võidi soovida näidata aktiivsete meetmetena. Kui see teooria paika peab, siis asetuks konteksti ka tema 1969. aasta artikkel Eesti Vabariigi luure koostööst sakslastega. Veel on olemas võimalus, et Meos osutas KGB-le mingeid muid kohaliku tähtsusega teeneid, mille eest teda premeeriti võimalusega hoida oma kontakte Läänega.

Plagiaat või KGB ja MfS-i koostöö?

Maderi teksti sarnasus aasta varem ilmunud Meose artikliga ei ole juhuslik. Mader ja Meos olid kirjavahetuses alates 1963. aasta augustist. Esimese kirja kirjutas Meos, tehes komplimente Maderi äsja ilmunud raamatule⁴³ (Meos kasutas sellist moodust tihti uute kontaktide loomiseks). Edaspidi vahetasid nad informatsiooni ja vastastikku kasulikke kontakte, mis võimaldasid Edgar Meosel avaldada kirjutisi Ida-Saksamaal ja arvatavasti ka vastupidi. Maderi soov, et mõni tema raamat eesti keelde tõlgitaks, ei saanud küll teoks, kuid mõned nupukesed

Eesti NSV ajakirjanduses siiski ilmusid, näiteks 1967. aastal ajalehes Kodumaa artikkel Alexander Cellariuse tegevusest sõja ajal ja kontaktidest Eesti pagulastega pärast sõda,⁴⁴ aasta hiljem Edasis lugu Otto Skorzenyst.⁴⁵ Kuigi KGB kasutas ühe aktiivse meetmena ka võõra nime alt kirjavahetuse pidamist,⁴⁶ ei ole antud juhul põhjust sellist teguviisi kahtlustada.

Meose võimalik abi Maderile seoses raamatuga “Hitleri luurekindralid räägivad” ei ole vähese säilinud kirjavahetuse põhjal kindlakstehtav. Kuigi Mader on oma Eestit puudutava teksti põhimõtteliselt Meose pealt maha kirjutanud, ei pruugi tegu olla kuritahtlikult või tagaselja toime pandud teoga. (Muide, Mader ei viita selles raamatus üldse kedagi.) Kohe pärast raamatu ilmumist on Mader saatnud sellest ühe eksemplari Meosele koos saksakeelse pühendusega: “Seltsimees E. Meosele, sõprusega autorilt.”⁴⁷ Kirjavahetuse jooksul ei pruukinud Meos teada, et Mader on mitte ainult doktor, vaid ka MfS-i major.

Julius Maderil võisid olla otsekontaktid ka Leonid Barkoviga. Nimelt esineb Maderi raamatus üks Barkovi teaduskäibesse toodud väide, mida Meose artiklis ei ole. Mader kirjutab, et *Abwehr* lõi Eestis 1936. aastal luurekeskuse “Gruppe 6513” (*Die “Abwehr” baut als Spionagezentrum in Estland die “Gruppe 6513” aus*).⁴⁸ Maderi raamatu ilmumise ajaks oli Barkov sellest grupist, mitte küll seoses *Abwehr*’iga, kirjutanud oma venekeelses kan-

⁴³ Mader Meosele 21.08.1963, TAMA, f. 956, n. 1, s. 14, l. 64.

⁴⁴ Dr. J. Mader. Ülemspioon Cellarius resideerib Bonn. – Kodumaa 26.04.1967. Maderi loomingule üsna iseloomulik on lõik: “Siinkohal võiks märkida, et Cellariusel on ka tänapäeval kõrgeid tutvusi. Tema maja ees peatuvad sageli Bonni välisministeeriumi ja München-Pullachist saabuvad Gehleni luurekeskuse luksuslimusiinid. Alexander Cellariusel on tihe kontakt ka eesti emigrantlike organisatsioonide liidritega Rootsist, Inglismaal ja Saksa Föderatiivses Vabariigis.” Nähtavasti ei eeldatud, et lugejatel peaks tekkima küsimus, kust teab Berliinis resideeriv doktor, kui tihti ja kelle autod peatuvad Cellariuse maja ees Bonn. –

⁴⁵ J. Mader. Hitleri SD-terrorist salaja denatsifitseeritud. – Edasi 26.07.1968.

⁴⁶ Näiteks pidas KGB Aleksandr Solženitsõni nime all kirjavahetust vene emigrandi Vassili Orehhoviga. Vt.: L. Bittman. The KGB and Soviet Disinformation: An Insider’s View. Pergamon-Prassey’s, Washington, 1985, lk. 96–97.

⁴⁷ TAMA, f. 956, n. 1, s. 2.

⁴⁸ J. Mader. Hitlers Spionagegenerale sagen aus: Ein Dokumentarbericht über Aufbau, Struktur und Operationen des OKW-Geheimdienstamtes Ausland/Abwehr mit einer Chronologie seiner Einsätze von 1933 bis 1944. Verlag der Nation, Berlin, 1970, lk. 307.

didaaditöös. Kuid arvestades Maderi ametikohta ja kontakte, ei saa välistada, et ta oli mõnda selle vähestest eksemplaridest lugenud, samuti võis info vahendajaks olla Meos. Võimalik, et teda vajati vahemeheks Barkovi kasina saksa keele oskuse tõttu.

Meose ja Barkovi võimalike kontaktide kohta ei ole õnnestunud allikaid leida. Siiski on teada, et Meose läbitöötamise ajal Tartus oli Barkov Tartu KGB ülem ning see ei toimunud kindlasti ilma Barkovi teadmata, pigem tema juhtimisel. Tallinnasse kolis Meos 1957. aasta lõpus ja Barkov vaid aasta hiljem. On väheusutatav, et nii tumeda mineviku mees nagu Edgar Meos oleks julgenud külmavereliselt ja labaselt plagieerida KGB ohvitseri Leonid Barkovi, lihtsalt lootes, et viimane sellest teada ei saa. Võimalik, et 1969. aasta artikli puhul lähtuti sellest, et sakslaste jaoks kõlaks nimi Edgar Siegfried Meos arvatavasti usaldusväärsemalt kui nimi Leonid Barkov. Igal juhul oli just Meose töö see, mille kaudu Barkovi töö tulemused jõudsid juba külma sõja ajal välja idablokist: 1976. aasta raamatus viitas Meosele Heinz Höhne. Eesti NSV-s omakorda tsiteeriti Höhnet juba 1986. aastal, kasutades näilist autoriteeti, mille raamatule andis ilmumine teisel pool “raudset eesriiet”.⁴⁹

Huvipakkuv on, et rääkides “KGB-lastest literaatidest ja nõukogude ajaloolastest”, on Magnus Ilmjärv toonud näiteks just Meose, Barkovi ja Vihalema.⁵⁰

Kas tegu on aktiivsete meetmetega ja miks ilmusid käsitletavad väited just 1960. aastatel?

KGB definitsioon aktiivsete meetmete (*aktivnye meroprijatija*) kohta oli: “...agentuuroperatiivsed meetmed, mis on suunatud sihtmärk-riigi huvipakkuvate poliitilise elu aspektide mõjutamiseks, nagu välispoliitika, rahvusvaheliste küsimuste lahendamine, vastase eksiteele viimine, tema positsioonide nõrgendamine, vaenulike plaanide nurjamiseks ja teiste eesmärkide saavutamiseks.”⁵¹ Aktiivseid meetmeid kasutati nii riikide ja organisatsioonide (eriti NATO ja selle liikmesriikide eriteenistused) kui ka konkreetsete isikute halba valgusesse seadmiseks. Mõnikord sooviti saavutada ka konkreetseid eesmarke, nagu riikide või isikute vahel pingete tekitamine või valimistulemuste mõjutamine. Kuigi ülaltoodud kuju võttis definitsioon hiljemalt 1960. aastate alguseks, ei olnud tegu uue kontseptsiooniga – Komintern tegeles õnnestustegevusega välismaal veel enne, kui luuretöö korralikult käima saadi.⁵²

USA Informatsiooniagentuur (USIA)⁵³ on külma sõja lõpu aegsele praktikale tagasi vaadates andnud järgmise definitsiooni: “Aktiivsed meetmed on Nõukogude termin, mis tähendab lööklausete, argumentide, desinformatsiooni ja hoolsalt valitud tõese informatsiooni manipuleerivat kasutamist, mida nõukogulased kasutasid üritamiseks mõjutada

⁴⁹ Mineviku varjud. Perioodika, Tallinn, 1986, lk. 43. (Seal on Höhne raamatu ilmumisaajana ekslikult kirjas 1971. aasta.)

⁵⁰ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo, Tallinn, 2004, lk. 584.

⁵¹ V. Mitrokhin. KGB Lexicon: The Soviet Intelligence Officer's Handbook. Frank Cass, London, 2002, lk. 13. See definitsioon oli kasutusel välisluures ehk KGB Esimeses Peavalitsuses (pikemalt selle kohta vt.: Osnovnye napravlenija i objekty razvedovat'noj raboty za granicej. I. s. n., 1970, lk. 51–77) ning seda ei tohi segi ajada vastuluures ehk KGB Teises Peavalitsuses kasutatavate aktiivsete meetmetega. Segaduste vältimiseks oli KGB muutnud vastuluure puhul terminis sõnade järjekorda (meroptijatija aktivnye), definitsiooni vt.: Kontrrazvedovadel'nyj slovar'. Vysšaja krasnoznamenaja škola KGB pri SM SSSR imeni F. Ė. Dzeržinskogo, 1972, lk. 161–162 või V. Mitrokhin. KGB Lexicon. The Soviet Intelligence Officer's Handbook. Frank Cass, London, 2002, lk. 251.

⁵² Komintern loodi märtsis 1919, aga KGB Esimese Peavalitsuse eelkäija *INO* (*Inostrannyj otdel*) alles detsembris 1920.

⁵³ USIA (United States Information Agency) loodi 1953. aastal, seismaks vastu NSVL propagandale. Ametlikku ajalugu vt.: M. J. Manning. USIA's History at Glance. – State Magazine, September 1999, lk. 24, 25; Internet: www.state.gov/documents/organization/83406.pdf (vaadatud 31.01.2008). Kriitilisemat arvamust USIA kohta vt.: T. Judt. Pärast sõda: Euroopa ajalugu 1945. aastast. Varrak, Tallinn, 2007, lk. 241–242.

välisriikide avalikkuse ja valitsuste suhtumisi ja tegusid.”⁵⁴

Põhimõtteliseks erinevuseks nende kahe definitsiooni vahel on, et kui KGB pidas silmas ainult enda teostatavaid “agentuur-operatiivseid meetmeid”, siis USIA, kasutades laialivalguvat terminit “nõukogulased” (*Soviets*), haaras oma definitsiooniga kogu Nõukogude Liidu riigiaparaadi, alates NLKP-st, lõpetades riikliku meedia ja ametiühingutega. Sellele vastuolule leidub üpris lihtne seletus, mis ei muuda kumbagi definitsiooni valeks.

Spetsiaalne aktiivsete meetmetega tegelev struktuuriüksus, D-osakond,⁵⁵ loodi KGB esimehe Aleksandr Šelepini eestvedamisel KGB Esimese Peavalitsuse (luure) juures 1959. aasta jaanuaris. Juba sama aasta mais toimunud suurel luurekonverentsil Moskvast, kus vaadati läbi KGB prioriteedid, leiti, et D-osakond peab oma tegevust koordineerima NLKP Keskkomitee välissuhete osakonna ja täitevõimu organitega.⁵⁶ Mainitud koordineerimine oligi aktiivsetele meetmetele omane kuni külma sõja lõpuni, nende “tentraliseeritust ja integreeritust” on CIA (*Central Intelligence Agency*) direktor William J. Casey pidanud Nõukogude aktiivsete meetmete võib-olla kõige olulisemaks tunnuseks.⁵⁷

D-osakonda juhtis alates selle loomisest kuni oma surmani 1968. aastal Armeenia päritolu Ivan Agajants, kes oli aastatel 1947–1949 olnud resident Pariisis. Artikli teemat

arvestades on huvipakkuv, et määramise põhjuseks oli tõenäoliselt Agajantsi varasem tegevus mitmete võltsitud teoste väljaandmise edukal sponseerimisel. Nende hulka kuulusid kindral Andrei Vlassovi memuaarid ning nädalalehes Carrefour avaldatud Stalini ja Tito kirjavahetus (kus viimane tunnistas ennast trotskismi pooldajaks). 1985. aasta suvel KGB-st inglaste poole üle jooksnud Oleg Gordijevski arvates olid aktiivsed meetmed, millega tema 1970. ja 1980. aastatel kokku puutus, eeltoodutega võrreldes tahumatud. Esimene suurem ja ühtlasi edukas aktiivmeetmete kampaania viidi Agajantsi juhtimisel läbi Saksamaal LV vastu 1959. aasta jõuludest 1960. aasta veebruari keskpaigani. KGB viis (tõenäoliselt koostöös MfS-iga või vähemalt selle teadmises) Saksamaal läbi ja mahitas antisemiitlikke aktsioone, mis jõudsid ka maailma pressis ja kahjustasid oluliselt riigi mainet. Isegi New Yorgi Herald Tribune leidis, et “Bonn ei suuda natsimürgist jagu saada”⁵⁸. Kaitseminister Franz Joseph Strauß nimetas jaanuari keskel toimunud pressikonverentsil “antisemiitlikku kampaaniat kommunistlike agitaatorite tööks” ja sellele pööras kohe tähelepanu Julius Mader, kes nimetas oma uues raamatus selliseid väiteid “rusikavaledeks” (*faustdicken Lüge*).⁵⁹

Tšehhoslovakkia julgeolekuteenistuse StB (*Státní bezpečnost*) aktiivsete meetmete üksuse töötaja Ladislav Bittmani sõnul, kes

⁵⁴ Soviet Active Measures in the “Post-Cold War” Era 1988–1991. A Report Prepared at the Request of the United States House of Representatives Committee on Appropriations by the United States Information Agency. June 1992. Internet: http://intellit.muskingum.edu/russia_folder/pcw_era/index.htm (vaadatud 15.12.2007)

⁵⁵ D pärineb sõnast desinformatsioon. Hiljem sai üksusest A-osakond (“A” nagu “aktiivsed meetmed”) ning veel hiljem ülendiati see teenistuseks – A-teenistuse nime all ongi üksus tuntuks saanud. KGB Esimese Peavalitsuse A-teenistuse tegevuse kohta vt.: Ch. Andrew, V. Mitrohhin. Mitrohhini arhiiv: KGB Euroopas ja mujal läänemaalilmas. Sinisukk, Tallinn, 2002, lk. 292–321, tegevusest Kolmandas Maailmas on juttu: Ch. Andrew, V. Mitrohhin. Mitrohhini arhiiv II: KGB ja maailm. Sinisukk, Tallinn, 2007.

⁵⁶ Ch. Andrew, O. Gordievsky. KGB. The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. Harper Collins, New York, 1990, lk. 463–464.

⁵⁷ An Address by William J. Casey, Director of Central Intelligence, before the Dallas Council on World Affairs, Dallas, Texas, September 1985. – Internet: http://intellit.muskingum.edu/russia_folder/russiads&d_folder/russiads%26dcasey.html (vaadatud 11.12.2007)

⁵⁸ Ch. Andrew, O. Gordievsky. KGB. The Inside Story of Its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev. Harper Collins, New York, 1990, lk. 463–464.

⁵⁹ J. Mader. Die Graue Hand. Eine Abrechnung mit dem Bonner Geheimdienst. Berlin. Kongress-Verlag, 1960, lk. 198. Kaks aastat hiljem ilmus raamat ka vene keeles: J. Mader. Seraja ruka. Sekrety špianskoj služby Zapadnoj Germanii. Voennoe Izdatel’stvo Ministerstva Oborony SSSR. Moskva, 1962, lk. 230.

põgenes pärast nn. Praha kevade mahasurumist 1968. aastal läände ja alustas seal akadeemilist karjääri, loodi 1959. aastal KGB-s asutatud aktiivsete meetmetega tegeleva struktuuriüksusega sarnased üksused aastatel 1962–1964 ka Saksa DV-s, Tšehhoslovakkias, Ungaris, Bulgaarias ja Poolas.⁶⁰

Eelnevat arvesse võttes tundub väheusutav, et propagandakirjanduse ilmumise järsk intensiivistumine idablokis 1960. aastatel on lihtsalt juhus. Ühelt poolt soodustas seda kindlasti vastavate organite ja koordineerimismehhanismide loomine. Aktiivsete meetmete kasutamist võis hoogustada nende esialgne edu. Pärast 1962. aasta Kuuba raketikriisi, kui oli reaalne oht tuumasõja puhkemiseks, millest huvitatud ei olnud, ei soovitud Nõukogude Liidu juhtkond arvatavasti nii tugevalt sõjalisele jõule mängida ning see võis ajendada kasutama külmas sõjas rohkem teistsuguseid vahendeid.

Üritades seletada Barkovi väidete käibesee ilmumise aega Eesti-kesksest vaatepunktist lähtudes, tundub asi üpris lihtne või vähemalt loogiline. Selles võib näha vastulööki Eesti pagulastele. Kui Teise maailmasõja ajal ja vahetult pärast seda oli pagulastel palju praktilisi probleeme – sh. vajadus endale ja oma perekonnale leiba teenida – ja lootus lähitulevikus kodumaale naasta, siis 1950. aastatel said olmevajadused suuremalt jaolt lahendatud ning lootus Eestisse naasmiseks kustus.⁶¹ Tekkis aega tegeleda kirjatööga, mille tulemuseks oli seeria “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas”⁶² ja rida mälestusi,⁶³ mis kõik mõistsid Eesti okupeerimise hukka. On loogiline, et KGB ja/või EKP pidasid vajalikuks

vastukäiku. Selle käigus kasutati oskuslikult ära Eesti pagulaste hulgas valitsevaid vastuolusid. Üheks suuremaks lõheks olid erimeelsused 12. märtsi 1934 riigipöörde ja sellele järgnenud “vaikiva ajastu” heakskiitjate ning nende oponentide vahel, teiseks söötsid pagulased ise oma kirjutistes KGB-le ette võimalikud vastuolud Eesti välispoliitika eest vastutanud välisministeeriumi ja sõjavägede staabi vahel. Selles küsimuses oli avapaugu lööjaks Aleksander Varma oma artikliga EÜS-i 1955. aasta kogumikus.⁶⁴ Mõlemaid vastuolusid kasutati hiljem ära mitte ainult oskuslikult, vaid ka tulemuslikult.

Käesolevas artiklis käsitletavate Barkovi ja Maderi teoste puhul pole õnnestunud arhiividest leida dokumenti, mis näitaks nende poolt rakendatud aktiivsete meetmete sihtmärki. Need vastased on siiski analüüsi teel tuvastatavad. Barkovi teostes laidetakse muidugi Saksa *Reich*’i, kuid ühtlasi on rünnaku all ka “koodanlik Eesti”. Selle diskrediteerimine õigustab kaudselt Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt. Teine eesmärk on aktiivselt Nõukogude Liidu vastu (või Eesti eest) tegutsevate väliseestlaste diskrediteerimine, kellest nimeliselt võiks ära tuua endised sõjaväeluure ülemad Richard Maasingu ja Villem Saarseni. Selliste isikute väljaselgitamisega tegeles Nõukogude Liidu diplomaatiline teenistus. Näiteks atašee Stockholmi saatkonnas aastatel 1959–1962 Vsevolod Naidjonkov, kes oli ühtlasi NSVL KGB Esimese Peavalitsuse operatiivvolinik ja auastmelt major, kirjutas oma tööst põhjaliku 63-leheküljelise öiendi.⁶⁵ Koguteose “Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas” okupeeritud Eestis väljaantud lisaköi-

⁶⁰ L. Bittman. *The KGB and Soviet Disinformation: An Insider's View*. Pergamon-Prassey's, Washington, 1985, lk. 39.

⁶¹ Sarnaselt on asjade käiku mõistnud Jaan Undusk, kelle vaadetest on siinkirjutaja kahtlemata mõnevõrra mõjutatud, vt.: J. Undusk. *Ajalookirjutus Eestis ja eksiilis Teise maailmasõja järel: Võhiku mõtted*. – Tuna 2007, nr. 1, lk. 8–9.

⁶² *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. I–X*. Stockholm: EMP, 1954–1962. Toimetajate hulgas esikohal Richard Maasing.

⁶³ Nt. O. Angelus. *Tuhande valitseja maa*. EMP, Stockholm, 1957; O. Mamers. *Kahe sõja vahel*. EMP, Stockholm, 1957; O. Mamers. *Häda võidetuile*. EMP, Stockholm, 1958.

⁶⁴ A. Varma. *Eesti välispoliitika 1939*. – Eesti Üliõpilaste Seltsi album 1955. Eesti Üliõpilaste Seltsi vanematekogu kirjastus, Stockholm, 1955, lk. 81–86.

⁶⁵ “Eesti emigrandid Rootsis” (ERAF, f. 1, n. 254, s. 23, l. 62–125); vt. ka: I. Jürjo. *Pagulus ja Nõukogude Eesti*. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996, lk. 70, 213–214.

detest jääb mulje, et Naidjonkovi tähelepanekuid on arvesse võetud.⁶⁶

Julius Mader lähtus SDV riiklikest huvidest, viimase peamiseks poliitiliseks vastaseks oli SLV. Samamoodi oli MfS-i peavastaseks SLV välisluureteenistus BND (*Bundesnachrichtendienst*), mille muutis avalikkuse ees kergesti haavatavaks spetsialistide ülevõtmine Teise maailmasõja aegsetest eriteenistustest, eriti *Fremde Heeres Ost*'ist, mille ülem Reinhard Gehlen oli ka BND ülem. Ka raamat "Hitleri spionaažikindralid räägivad" oli mõeldud BND diskrediteerimiseks ja Eesti teema ei olnud kindlasti keskne ning võis raamatusse sattuda juhuslikult või KGB ja MfS-i koostöö tulemusena.

Sarnaseid raamatuid ilmus tegelikult mitte ainult ENSV-s ja SDV-s, vaid terves nn. idablokis. Põhjalikult on probleemiga tegelema Välis-Läti teadlane Andrievs Ezerģailis. Uurides holokausti Läti territooriumil, seis ta tahes-tahtmata silmitsi Riias 1962. a. läti keeles ja 1963. a. inglise keeles ilmunud brošüüri "Daugavas Vanagi: kes nad on?"⁶⁷ (Mõneski mõttes sarnane üllitis – "12 000"⁶⁸ – ilmus ja tõlgiti inglise keelde täpselt samal ajal ka Tallinnas, kuid selle sisu ja mõju ei ole sama põhjalikult analüüsitud. Üks selle raamatu autoreid, Ervin Martinson, oli endine julgeolekutöötaja.⁶⁹) Kõik teose autorid kasutasid pseudonüüme, ainukesena on neist usaldusväärset kindlaks tehtud Pauls Ducmanis,

kes peitus pseudonüümi J. Dzirkailis taha. (E. Avotiņš ja V. Petersons olid tõenäoliselt Ducmanisele tol ajal salajasi arhiivimaterjale edastanud KGB operatiivtöötajate varjunimed.) Muide, elu jooksul mitu korda ideoloogilisi arusaamu vahetanud Ducmanis sai propaganda-alase väljaõppe 1942. aastal Berliinis.⁷⁰ Võrreldes Barkovi teostega sisaldab mainitud brošüür veelgi rohkem valesid.

Seega ei ole võimalik tuua välja ühtset põhjust Barkovi teose ilmumise aja suhtes. Tõenäoliselt aitas soodsale konjunktuurile kaasa kõik ülaltoodu: poliitiliselt sobiv olukord, aktiivsete meetmetega tegelema hakkamine KGB keskaparaadis (et samas suunas töö käib, pidi näitama ka ENSV KGB) ja ei saa välistada ka juhuslikkuse momenti – Leonid Barkovi töö võis lihtsalt sellel ajal avaldamisküpsaks saada.

Väidete algallikas

Sissejuhatuses toodud väidete teaduskäibesse tooja on niisiis Leonid Barkov. Kuna raamatutes jätab tema viiteaparatuur soovida – kaootiliselt esinevad joonealused märkused sisaldavad tavaliselt ainult sõna "uurimismaterjalid" (iseasi, mis mõte sellisel viitel üldse on) –, tuleb vastust otsida Barkovi kandidaativäitekirjast. Tõepoolest, lk. 60 asub juba teistest Barkovi teostest tuttav lõik sidemete

⁶⁶ Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas. XI–XV. Tallinn: Ajahel Kodumaa väljaanne, 1964–1972. Naidjonkov tõi välja väliseestlaste isiklikke, poliitilisi ja põlvkondade vastuolusid. Isiklikke ja poliitilisi vastuolusid aitasid süvendada kõited XI–XIII (sh. sõjaväeluure temaatikale pühendatud XII kõide) ja XV. Spetsiaalselt noorsoole, mida Naidjonkov pidas eraldiseivaks ja potentsiaalselt kõige nõukogudesõbralikumaks väliseestlaste rühmaks (ERAF, f. 1, n. 254, s. 23, l. 100–101.), on pühendatud XIV kõide. Naidjonkovi ettekande kõrval (või asemel) oli nende raamatute koostamisel aluseks Välis-Eesti press ja muude publikatsioonide süstemaatiline läbitöötamine.

⁶⁷ E. Avotiņš, J. Dzirkailis, V. Petersons. Kari ir Daugavas Vanagi. Rīga: s. n., 1962. E. Avotiņš, J. Dzirkailis, V. Petersons. Daugavas Vanagi: Who are They? Rīga: s. n., 1963. Hiljem on raamat tõlgitud ka saksa keelde ja lühendatult rootsi keelde. Selles on juttu Saksa poolel sõdinud Läti sõjameeste organisatsiooni Daugavas Vanagi (Daugava Kotkad) liikmetest ning neile inkrimineeritakse sõja- ja inimsusevastaseid kuritegusid.

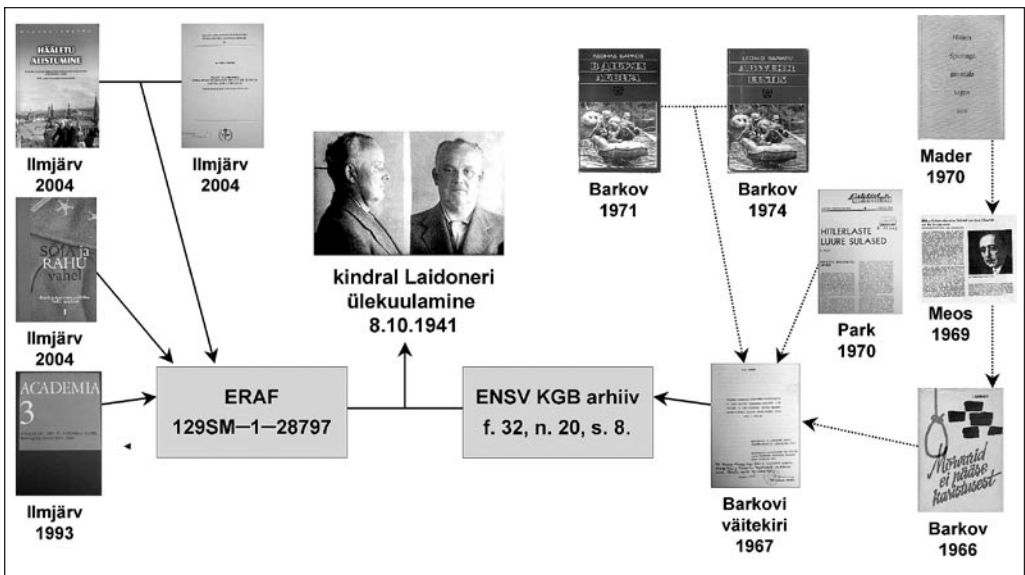
⁶⁸ K. Lemmik, E. Martinson. 12 000. Tartu 16.–20. jaanuaril 1962 massimõrvarite Juhan Jüriste, Karl Linnase ja Ervin Viksi üle peetud kohtuprotsessi materjale. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1962; K. Lemmik, E. Martinson. 12,000: materials from the trial of the mass murderers Juhan Jüriste, Karl Linnas and Ervin Viks, held at Tartu on January 16–20 1962. Estonian state publishing house, Tallinn, 1963.

⁶⁹ I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996, lk. 141, 183.

⁷⁰ A. Ezerģailis. Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia. Daugavas Vanagi: Who are They? – Revisited. Latvijas 50 Gadu Okupācijas Muzeja Fonds, Rīga, 2005, lk. 65–78.

loomisest Saksa luurega ja spetsiaalse fotoaparatuuri paigutamisest Soome lahe tule tornidesse. Viide selle löigu lõpus paraku puudub. Järgmises lõigus, nagu see on ka Barkovi raamatutes, tsiteeritakse kindral Laidoneri seoses sellega, millist informatsiooni sakslastega vahetati. Siin on ka viide: ENSV KGB arhiiv, f. 32, n. 20, s. 8, l. 90–91.⁷¹ Kuna suurem osa ENSV KGB arhiivist ei asu Eestis ega ole uurijatele kättesaadav, võiks see ollagi algallika otsingute kurb lõpp. Kuid on veel Ilmjärve viide Laidoneri ülekuulamisprotokollile 8. oktoobrist 1941. Kõrvutades protokollile Barkovi toodud tsitaadiga, leidub tõepoolest kattuv tekst. Ja minnes mõned read ülespoole, on tõepoolest juttu fotoaparatuuridest ja luurekoostöö algusest. Algallikas on lõpuks leitud ja on aeg tsiteerida kindral

Johan Laidoneri 8. oktoobril 1941 öeldut: “Siis [1936 või 1937] määrati kindlaks, kuidas ja missugused andmed Nõukogude Liidust teineteisele üle anda, mis keda huvitab. Sakslased lubasid meile teatud abi, sealhulgas teatud tehnilisi vahendeid luureks, kusjuures meile pakuti mere kaugfotograferimise fotoaparate. Me mõtlesime neid osta, kuid arvestades, et meil ei olnud vahendeid, andsid sakslased meile üks või kaks aparati, täpselt ei mäleta, mis seati meie majakatesse. Nad töötasid meil umbes aasta.”⁷² (Vt. skeem 2.) Muide, isikukohase asesõna kasutamine Laidoneri poolt viimases tsiteeritud lauses ja selle väärtõlgendamine Barkovi poolt võivad selgitada, miks Barkov arvas, et aparate tulid üles seadma tehnilised spetsialistid Saksa maalt.

SKEEM 2. Viidete algallikas. Pidev joon tähistab viidet, punktijoon allika tuvastamist tekstianalüüsi teel. Barkovi puhul on eeldatud, et sama teksti kordumisel on aluseks kandidaadiväitekirja koostamiseks tehtud uurimistö. Barkovi väitekirjale siiani teadaolevalt viidatud ei ole.

Tekib loomulikult küsimus, kuivõrd usaldusväärsed on Nõukogude julgeolekuorganite ülekuulamisprotokollid ajalooallikana. Kindral

Laidoneri ülekuulamisprotokolle on kõige põhjalikumalt analüüsinud Magnus Ilmjärv ja jõudnud järeldusele: “Mõne ülekuulamis-

⁷¹ L. I. Barkov. Perexod èstonskix nacionalistov v sferu vlijanija fašistskoj Germanii i ix učastie v prestuplenijax protiv čelovečnosti v period Velikoj Otečestvennoj Vojny 1941–1945 gg., 1967.

⁷² Laidoneri ülekuulamisprotokoll 08.10.1941, ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 28797, 2. kd., l. 189p–190.

protokoll põhjal võib väita, et kindralit on füüsiliselt töödeldud [– – –].⁷³ Näiteks on ta toonud ühe protokoll – 8. oktoobrist 1941.

Arvestades teksti kattuvust, kuid viidete erinevust, tundub tõenäoline, et oma uurimistöös ei kasutanud Barkov mitte ülekuulamisprotokolle endid, vaid vastavatesse literatoimikutesse (mingi teema kohta käivatesse toimikutesse) tehtud väljavõtteid nendest. Seega vähenes oluliselt sama tulemuse saamiseks vajaliku töö maht ja ühtlasi oli Barkov veelgi rohkem sõltuv oma KGB kolleegide tööst.

Veel kahest väitest: *Abwehr*'i luurekeskuse "Grupp 6513" loomine Eestis ja Balti riikide luureteenistuste imbumine Briti luuresse sakslaste huvides

Mainitud luurekeskust on korduvalt Eesti Sõjavägede Staabi II osakonna ja Saksa *Abwehr*'i tihedate sidemete illustreerimiseks kasutanud ajaloolane Magnus Ilmjärv, kasutades iga kord umbes sama sõnastust ("*Abwehr* rajas Eestisse luurekeskuse Grupp 6513."⁷⁴; "Seejärel rajas *Abwehr* Eestisse luurekeskuse – "Grupp 6513".⁷⁵; "*Subsequently Abwehr established a center for the intelligence service in Estonia – Group 6513.*"⁷⁶; "*Abwehr* rajas Eestisse luurekeskuse "Grupp 6513".⁷⁷), viidates Maderile ja teemat täpsemalt kommenteerimata. Sõna "luurekeskus" ei ole üldkasutatav ega üheselt defineeritav termin ning kuna juttu on *Abwehr*'ist, võiks näiteks küsida, kas tegu on *Abwehrstelle* või *Kriegsorganisation*'iga

(*Abwehr*'i regionaalsete allasutuste tüübid).

Mader kasutab eelpool tsiteeritud ja viidatud sõnastust, mis läks hiljem käibesse. Samas lõigus on mõned Barkovilt/Meoselt pärinevad andmed, ja viidet ei ole ka seal, nagu terves raamatus. Seega tuleb jälle pöörduda väite teaduskäibesse tooja Leonid Barkovi poole.

Barkov teeb mainitud keskusest küll juttu, kuid hoopis teises kontekstis, nimelt siis, kui tõestab, et "baltisakslased olid natside ustavad liitlased", ja vihjab, et info keskuse kohta pärineb pärast Saksamaa kapituleerumist saadud trofeedokumentidest. 1966. aasta raamatus "Mörvarid ei pääse karistusest"⁷⁸ ja väitekirjas⁷⁹ jääb selgusetuks, mida "luurekeskus" endast kujutas ning kes ja millal selle lõi. Alates 1970. aastal L. Pargi nime all avaldatud brošüüri ilmumisest on küsimus üpris selgeks tehtud, võiks koguni öelda, et *Gruppe 6513* olemuse ja tegevuse kohta on antud ammendav ülevaade. Barkov tsiteerib trofeedokumentidena saadud SD referaadi VI C2 aruannet (mida ta paraku ei viita ja mille autentsuses seetõttu kindel olla ei saa) luuretööst Eestis ja Lätis: "Pärast venelaste siiatulekut toimus luurevõimalustes põhjalik muutus. Juhtivad poliitikategelased kadusid poliitikaareenilt ja sidepidamine nendega läks raskeks. Tuli muuta ka informatsiooni edasiandmise teid. Oli võimatu saata meie andmeid laevaga, sest võimud kontrollisid laevu hoolikalt, maale minevaid meeskonnaliikmeid aga jälgiti rangelt. Tuli loobuda ka andmete saatmisest Memeli vabasadamaga kaudu ja maismaateed mööda. Ka salatinti polnud võimalik kasutada. Tuli hakata energiliselt uut sidevõrku rajama, samuti uusi in-

⁷³ M. Ilmjärv. President ja ülemjuhataja NKVD ees: dokumente ja materjale. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1993, lk. 51.

⁷⁴ M. Ilmjärv. Eesti välispoliitika 1930. aastatel. – Sõja ja rahu vahel. Kd. I. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Koguteos. S-Keskus, Tallinn, 2004, lk. 71.

⁷⁵ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Argo, Tallinn, 2004, lk. 370.

⁷⁶ M. Ilmjärv. Silent Submission. Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920-s to Annexation in 1940. *Studia Baltica Stockholmiensia* 24. Stockholm Universitet, 2004, Stockholm, lk. 226.

⁷⁷ M. Ilmjärv. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. *Academia* 3. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1993, lk. 30, 158.

⁷⁸ Samas, lk. 42.

⁷⁹ Samas, lk. 98.

formatsiooniallikaid otsima. Eesti residendil 6513 õnnestus siiski uute inimestega side luua ja vanu informatsiooniallikaid taastada. Oma agentuuriga regulaarse sideme pidamine oli väga ohtlik ja nõudis suurt ettevaatust ning osavust. Residendil 6513 läks siiski korda väga kiiresti olukorras orienteeruda ja raskustest hoolimata huvitavaid andmeid koguda. Meie mees 6513 on peameti kaastöötaja. Varem töötas ta munitsipaliteedis ja oli ühe Ida-Preisimaa linna bürgermeister. Tema töö Eestis on väga väärtuslik. Eriti tuleb märkida tema oskust pidada sidet vajalike inimestega, võimekust ülesannete täitmisel enesekindlalt käituda. Resident 6513 esines algul DT (*Deutsche Treuhandverwaltung*) kaastöölisena. 1940. aasta jaanuaris õnnestus tal saada endale diplomaatiline pass ja ta hakkas töötama referendina Saksa saatkonnas Eestis.⁸⁰

Niisiis: mis on siin ühist *Abwehr*'i, 1936. aasta või luurekeskusega? Mitte midagi. Tekstis ei viita miski koostööle Eesti võimudega, pigem isegi vastupidi – residendi töö kohta kasutatakse sõnu “väga ohtlik”, seda kujutatakse keerulisena ning keerulisuses on dokumendi teksti järgi süüdi kohalikud võimud (“oli võimatu saata meie andmeid laevaga, sest võimud kontrollisid laevu hoolikalt”). Barkovi tsitaat käsitleb aega alates baasivägede Eestisse saabumisest (“pärast venelaste siiatulekut”). Kas ja kui palju varem SD residendi tegevus siin algas, see paraku ei selgu. Barkov ei ole kirjutanud, et numbrikombinatsioon 6513 peaks olema kuidagi seotud *Abwehr*'iga, see on Julius Maderi fantaasia või hooletuse vili.

Kuigi väide luurekeskuse loomisest ei ole laialt levinud – lisaks Ilmjärvele on seda kasutanud veel näiteks välislätlane Edgars Andersons 1983. aastal Torontos ilmunud raamatus⁸¹ –, on see siiski ajaproovile hästi vastu pidanud, seepärast võib seda pidada õnnestunud aktiivseks meetmeks. Barkovi

täpsustuses võib näha vonrankelikku tungi uurida ajalugu, “nii nagu see oli”, või ka lihtsalt soovi seostada Eesti Vabariiki lisaks *Abwehr*'ile ka SD-ga.

Balti riikide ja Saksa luureteenistuste koostööst kirjutas esimesena Ian Colvin. Ta oli enne Teist maailmasõda News Chronicle'i korrespondent Saksamaal. Vahetult pärast sõda tekkis tal ambitsioonikas mõte kirjutada *Abwehr*'i juhi admiral Wilhelm Canarise elulugu. Võib-olla seetõttu, et Colvin oli ajakirjanik, ei heidutanud teda allikate vähesus ning 1951. aastal ilmuski tema raamat erinevate pealkirjade all üheaegselt Londonis ja New Yorgis.⁸² Projekt sai teoks suuresti tänu sellele, et Colvinil õnnestus leida jutukas endine *Abwehr*'i ohvitser Richard Protze, kelle räägitul raamat suuresti põhineb. Kuigi hilisemad uurimused on Colvini arvamused enamalt jaolt ümber lükanud, on teos suuresti inspireerinud Richard Bassettit tema värskes raamatus.

Eestit puudutab Colvini raamatus üks meeleolukas lõik: ““Mulle on räägitud, et Canaris uskus, et ta on tunginud Briti *Secret Service*'isse,” ütlesin ma [Colvin] Richard Protzele. Vana mees noogutas oma halli pead. “Mitte igal pool, võib-olla,” vastas ta, “aga rohkem, kui te nähtavasti arvaksite. Mõnikord oli see üpris lihtne. Meil olid enne sõda Balti riikidega sõjaväeluurealased lepingud. Me pidime lihtsalt ütleva: me tahame panna oma agendid Briti luure kontoritesse Kovnos, Revalis ja Tallinas.[– –]”⁸³

Pole küll selge, kas see oli Protze või Colvin, kelle arvates on Reval ja “Tallin” erinevad linnad, kuid see pole ka eriti oluline. Väide on kui mitte päris vale, siis vähemalt tublisti utreeritud. Kuidas oleksid saanud Balti riikide sõjaväeluured nii lihtsalt sokutada Saksa agendid Briti residentuuridesse? Isegi kui see oleks olnud võimalik, siis kui palju üle-euroopalise tähtsusega informatsiooni oleks

⁸⁰ L. Barkov. *Abwehr* Eestis, lk. 39-40.

⁸¹ E. Andersons. *Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture*. Daugavas Vanagu Centrālās Valdes Izdevums. Toronto, 1983, lk. 708, 731.

⁸² I. Colvin. *Chief of Intelligence*. Victor Gollanz Ltd. London, 1951; I. Colvin. *Master Spy*. McGraw-Hill, New York, 1951.

⁸³ I. Colvin. *Chief of Intelligence*, lk. 75.

niimoodi kogutud? Kuidas oleks see saanud toimuda sõja ajal? Seoses Richard Protze sõnadega tuleb veel mainida, et Tallinnas ja Riias tegutsesid enne sõda tõepoolest Briti luureresidendid (vastavalt Chester Giffey ja Leslie Nicholson), kuid Kovnos ehk Kaunasest Briti luurel toona jaama ei olnud.⁸⁴

Colvini raamat tõlgiti loomulikult ka vene keelde ja seal oli juba juttu Kaunasest, Riias ja Tallinnast.⁸⁵ Protze väide ei ole siiski leidnud laia levikut.

Väidete paikapidavusest

1. väide: Eesti ja Saksa sõjaväeluure vahel sõlmiti 1936. a. koostöölepe.

Algallikaks olnud Laidoner ütles, et sakslaste ja eestlaste vahel “määrati kindlaks, kuidas ja missugused andmed [– – –] teineteisele üle anda, mis keda huvitab”. Selline protseduur tundub igati loomulik, ja raske on uskuda, et teiste Eesti sõjaväeluure partnerteenistustega (Briti, Soome, Poola jt.) toimus asi teisiti, s. t. anti edasi suvalist infot, teadmata, kas see partnerit huvitab, ja omamata aimu, kuidas seda edastada. Seega, kasutada väljendit “lepingu sõlmimine” on ehk liig, kuid mingi kokkuleppe saavutamine infovaldkondade ja edastamise meetodite kohta on loomulik – nagu see toimus ka brittide, soomlaste ja poolakatega. Kui kokkulepe oli olemas, on vähetõenäoline ja tavadevastane, et see vormistati kirjalikult. Seega väited, nagu oleks Eesti ja Saksa sõjaväeluure vahel olnud “allkirjutatud” leping, on äärmiselt vähetõenäoline.

Luurekoostöö Eesti ja Saksamaa vahel enne Teist maailmasõda toimus – see on omaette pikk teema –, kuid selle oletatav algus on tuletatud teatud sündmustele tuginedes

(sõjaväeatašee määramine ja mitmed visiidid) ega ole täpselt määratav. Siiski esitavad mitmed autorid varasematele töödele viidates seda kui fakti.

Tõsist arhiivitööd luurekoostöö uurimiseks on teinud Magnus Ilmjärv ja saavutanud ka märkimisväärset edu. Pärast tema poolt viidatud⁸⁶ 23. jaanuaril 1939 koostatud Abw. I M/Ost⁸⁷ memorandumi raadioluure organiseerimisest Eestis teaduskäibesse toomist ei saa koostöö toimumises olla kahtlust. Kinnitust on leidnud ka Canarise visiit Eestisse 1936. aasta juunis. Kuid kui vaadata terasemalt, mis “Hääletus alistumises” Eesti-Saksa luurekoostöö kohta kirjas on, koorub sellest välja, et 1936. aastal likvideerisid poolakad oma residentuuri “R-7-Balt-P-2” Tallinnas ja selle asemel rajas *Abwehr* Eestisse luurekeskuse “Grupp 6513”.⁸⁸ See konstruktsioon lähtub arvatavasti Ilmjärve eeldusest, et “väikeriigi luure ei saa tõhusalt töötada, kui ta ei ole seotud mõne suurema riigi luurega”⁸⁹.

Kas need asjad ka tegelikkuses nii lihtsad olid, on kaheldav. Esiteks: eelpool toodut arvestades on põhjust arvata, et väide *Abwehr*’i luurekeskuse “Grupp 6513” loomisest Eestis 1936. aastal on KGB ja MfS-i poolt käibeletud vale. Seega ajalist kokkulangevust, mis laseb oletada Poola residentuuri sulgemise seost Saksa luurekeskuse avamisega, ei ole.

Teiseks, Poola sõjaväeluure dokumentidega tutvunud ajaloolase Urmas Salo hinnangul olid Eesti ja Poola sõjalised kontaktid tihedad ja head 1938. aastani ning poolakate muret eestlaste liialt tiheda sakslastega suhtlemise pärast võib täheldada alles 1939. aastal.⁹⁰ Seda arvestades on tõenäolisem, et nii koostöö jahtumine Poolaga kui ka selle tihenemine Saksamaaga toimus järk-järgult alates 1936. (või 1935.) aastast kuni sõja puhkemiseni, mitte ühel konkreetsel aastal.

⁸⁴ N. West. MI6: British Secret Intelligence Service Operations 1909–45. Panther, London, 1985, lk. 21.

⁸⁵ I. Kolvin. Dvojnaja igra. Voennoe Izdadel’ svo Ministerstva Oborony SSSR, Moskva, 1960, lk. 138.

⁸⁶ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 373.

⁸⁷ *Abwehr*’i I osakonna (luureosakonna) allüksus, mis jälgis idas paiknevate merevägede tegevust (M – *Marine*).

⁸⁸ M. Ilmjärv. Hääletu alistumine, lk. 370–372.

⁸⁹ A. Ammas. Saksa dokument kinnitab koostööd Eesti luurajatega. – Eesti Päevaleht 04.10.2007 (intervjuu Magnus Ilmjärvega).

Kolmandaks, ülaltoodud arusaam väikes- ja suurte riikide vahelisest koostööst on üle lihtsustatud ega pruugi samuti alati paika pida. Loomulikult on tõsi, et efektiivselt töötamisel on sõbrad suureks abiks. Võib tuua paralleeli ajaloolase tööga. Kui on sõpru, kes nt. arhiivist midagi valmiva uurimuse seisukohast huvipakkuvat leiavad ja selle info edasi annavad, võib ajaloolane hoida kokku märkimisväärselt aega ehk teisisõnu olla efektiivsem. Kuid ajaloolasel ei pea olema vaid üht suurt sõpra – efektiivsust võib veelgi suurendada, kui sõpru on palju. Põhimõtteliselt sama kehtib ka luureteenistustevahelise infovahetuse kohta – väikeriigi luure ei pea olema ühe suurriigi luure kannupoiss, vaid võib teha koostööd paljude riikidega ning mitte ainult suurte riikidega, vaid selliste riikidega, kes saavad pakuda huvipakkuvat informatsiooni. Tõsi küll, pärast Teist maailmasõda kujunes Ida-Euroopas välja olukord, kus Saksa DV MfS, Tšehhoslovakkia StB, Poola KBP (*Komitet do spraw Bezpieczeństwa Publicznego*), Rumeenia DGSP (*Direcția Generală a Securității Poporului*), Bulgaaria KDS (*Комитет за държавна сигурност*) ja Ungari AVH (*Államvédelmi Hatóság*) olid oma suure liitlase Nõukogude Liidu KGB

kontrolli all.⁹¹ Sellist olukorda ei saa aga pida nii universaalseks, et seda projitseerida ka enne sõda Kesk- ja Ida-Euroopas valitsenud luurekoostöö tavadele.

2. väide: Eesti tuletornidesse paigutati koostöös *Abwehr*’iga fotoaparatuur mõeldavate Punalipulise Balti Laevastiku laevade pildistamiseks.

Nõukogude sõjalaevade jälgimine Eesti tuletornidest on fakt. Teise maailmasõja alguseks asus Soome lahe rannikul ja saartel 11 meresideposti, enamik neist majakates. Varustuse kohta meresidepostides on olemas täpne ülevaade 1940. aasta seisuga, kui Nõukogude merevägi postid üle võttis. Toona pandi kirja kõik alates radiojaamadest ja optikast kuni poolikute värvipottide ja riidenagideni. Fotoaparaate või muid fotografeerimisega tegelemisele viitavaid esemeid (nt. statiivid või vahendid filmi ilmutamiseks) ei leidunud siis üheski meresidepostis ega ka meresidestaabis. Mereside kasutatud binoklid pärinesid küll Saksa firmadelt (peamiselt Zeiss), mõned pikksilmad ka Briti firmalt Hughes.⁹²

Fototehnika paigutamine Eesti tuletornidesse põhineb ainult kindral Laidoneri poolt ülekuulamisele öeldul.⁹³ Tema sõnu on tub-

⁹⁰ U. Salo. Estimation of Security Threats and Estonian Defence Planning in the 1930s. – Acta Historica Tallinnensia 2008, 12, lk. 44. Salo kirjutab sõjalistest kontaktidest, mitte luurekoostööst. Kuna toona käis kogu välissuhtlus luureosakondade kaudu, on tihti raske tõmmata selget piiri koostöö ja luurekoostöö vahele. Sõjavägedevahelise koostöö, sh. luurekoostöö, tiheduse hindamine on kindlasti keeruline ülesanne. Üheks kaudseks meetodiks võiks olla ordenite annetamine. Aastatel 1930–1936 sai Kotkaristi kokku 207 poolakat ja 5 sakslast, 1937. a. aga 11 poolakat ja 14 sakslast, 1938. a. 6 poolakat ja 14 sakslast ning 1939. a. 2 sakslast, ja ei ühtki poolakat. Tõeline ordenitesadu tabas välismaa luureohvitseri 27. augustil 1937, kui Kotkaristi said Wilhelm Canaris, Emil Just, Hans Piekenbrock, Aleksander Cellarius ja Karl Spalcke Saksamaalt ning Wincenty Bąkiewicz, Janusz Czerwenka ja Wincenty Solociński Poolast. Lisaks sellele autasustati samal päeval Rumeenia, Rootsi, Ungari ja Prantsusmaa luureohvitseri ning mitmeid ohvitseri, kelle sidet luurega võib oletada. Kotkaristide annetamiste dünaamikast võib välja lugeda suhete soojenemist Saksamaaga ja mõningat jahenemist Poolaga enne Teist maailmasõda. Analüüsi aluseks: F. Puss, A. Benno, I. M. Rebane, K. Uustalu (koostajad). Eesti tänab 1919–2001. Riigikantselei, Tallinn, 2001, lk. 147–203. (Elektroniline versioon Riigikantselei veebilehel: http://www.rk.ee/symb/2001_1.doc)

⁹¹ Terasemal vaatlusel selgub, et omavahel erinesid ka Ida-Euroopa nõukogudeaegsed julgeolekuteenistused, kuid üldiselt oli nende koostöö KGB-ga tihe. Selle teema uurimine on riigiti erineval tasemel, üldise ülevaate saamiseks vt.: K. Persak, Ł. Kamiński (editors). A Handbook of the Communist Security Apparatus in East Central Europe 1944–1989. Institute of National Remembrance, Warsaw, 2005.

⁹² Üleandmisaktid asuvad: ERA, f. 527. n. 1, s. 1346. Esimene meresidepost võeti üle 8. juulil ja viimane 25. novembril 1940.

⁹³ Lisaks 08.10.1941 ülekuulamisele on ta sarnast juttu rääkinud ka 09.07.1941 ülekuulamisele: “Majakatest jälgiti loomulikult Nõukogude laevade liikumist ja püüti, niipalju kui mina mäletan, neid isegi pildistada, mis aga ei andnud erilisi tulemusi, kuna meil ei olnud piisavalt häid kalleid fotoaparaate.” Vt.: M. Ilmjärv. President ja ülemjuhataja NKVD ees. Dokumente ja materjale. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 1993, lk. 57–58.

listi väänatud: kindral ütles, et üks või kaks aparaati töötasid umbes aasta, kuid kirjan-
dusest jääb mulje, nagu oleks fototehnikat
olnud rohkem ja see oleks töötanud kauem.
Laidoneri sõnu kinnitavaid arhiivimaterjale
pole õnnestunud leida ei siinkirjutajal ega
käesolevas artiklis viidatud autoritel. Seega
on väide vähemalt moonutatud.

Järeldusi

Luure on keeruline ja poliitiliselt sensitiivne
teema, seepärast on ka allikakriitika seda
käsitledes mõnevõrra keerulisem. Eeltoodu
näitas, et allikakriitikas loodetakse üsna palju
varasematele autoritele. Mahukate uurimuste
puhul on see ka arusaadav, sest iga kirjandu-
ses esineva väite kohta nii mahukat uurimist
nagu käesolev, läbi viia ei saa.

Teaduskäibesse on kaks artiklis käsitletud
väidet toonud ENSV KGB töötaja Leonid
Barkov, nende rahvusvahelisele levikule ja
autoriteetsusele Eestis on tublisti kaasa ai-
danud MfS-i töötaja Julius Mader. Kumbki
neist ei ole oma infot viidanud. Väited tulid
käibele 1960. aastatel, seega ajal, mil vastu-
kaaluks väliseestlaste üllitatud memuaaridele
ja artiklikogumikele ilmus ENSV-s suur hulk
propagandakirjandust. Sarnane protsess toi-
mus ka Ida-Saksamaal. Pole kahtlust, et raa-
matute üllitamisest kandis töövõiduna oma
ülemustele ette Mader ja tõenäoliselt tegi
seda ka Barkov. Vähemalt ei oleks ta saanud
ilma heakskiiduta korduvalt publitseerida
väiteid, mis pärinesid toona salastatud ma-
terjalidest. Seega pole liialdus klassifitseerida
Maderi ja Barkovi tegevust aktiivsete
meetmete alla, kuid üllatav on, et nende
töö mõjutab ajalookirjutust tugevalt ka nel-
likümmend aastat hiljem. Väited esinevad
mitmete autoriteetsete uurijate teostes. (Mis
ei tähenda sugugi, et see muudaks nende
teosed tervikuna ebausaldusväärseks – mit-
meid käesoleva artikli historiograafiaosas
esinevaid uurimusi on siinkirjutaja kasutanud

ja viidanud enne ja teeb seda ka edaspidi.)

Siit ka peamine järeldus: **väide, mida on
palju korratud, ei pruugi sellepärast olla usal-
dusväärne – allikakriitikas tuleb olla valvas!**

Allikakriitiline protsess on siiski toimunud.
Kaks käsitletud väidet on küll moonutatud,
kuid võivad olla tõesed. Trio Barkov–Meos–
Mader teostes esineb veel hulganisti teisi
väiteid, mis on veelgi nõrgemalt tõestatud ja
kohati ka suisa jaburad (nt. *Abwehr*’i luure-
diversioonigruppide saatmine Eestist Nõu-
kogude Liidu territooriumile aastatel 1938–
1940!) ning need on neljakümne aasta jooksul
ajalookirjutusest välja tõrjutud, viimasena on
raamatuveergudele n.-ö. oma elu edasi elama
jäänud veel *Abwehr*’i nn. luurekeskuse 6513
loomine Eestis 1936. aastal.

Maderi ja Barkovi teoseid ei tee ebausal-
dusväärseks mitte see, et nad olid repressioo-
nidega silma paistnud teenistuste ohvitserid
– see oleks *argumentum ad hominem* valdkon-
da laskumine –, vaid eelkõige viiteaparatuuri
puudumine või äärmine nõrkus nende teos-
tes, mis teeb esitatud väidete kontrollimise
keeruliseks või suisa võimatuks. Samuti jätab
kõvasti soovida allikakriitika.

Nõukogudeaegse ajalookirjanduse suhtes
tervikuna on väljapaistvad Eesti ajaloolased
viimasel ajal näidanud väga erinevat suhtu-
mist. Magnus Ilmjärv on öelnud, et ta ei
nõustu väidetega, et kõik Venemaal praegu
ilmuvad või Nõukogude ajast pärinevad aja-
lootööd on täis ainult valet, vaid “ka neis töö-
des on palju õigeid seisukohti”⁹⁴. Kahtlemata
vastab tõele, et ka Venemaal ilmub praegu
esmaklassilisi uurimusi. Kahtlemata esineb
ka nõukogudeaegsetes teostes õigeid fakte ja
võib-olla isegi õigeid seisukohti. Kui palju on
palju, on küsimus, millele ühest vastust ei ole.
Nõukogudeaegsete käsitluste põhjalik kont-
rollimine oleks tohutu töö ja küllap seepärast
parandataksegi tänapäeval ilmuvas kirjandu-
ses tavaliselt üksikuid faktivigu, kuid külma
sõja ajast pärinevatele teostele lähenetakse
teemade kaupa, mitte ei käsitleta mõnda
propagandateost terviklikult. Harvaks, kuid

⁹⁴ A. Ammas. Saksa dokument kinnitab koostööd Eesti luurajatega. – Eesti Päevaleht 04.10.2007 (intervjuu Magnus Ilmjärvega).

markantseks näiteks terviklikust lähenemisest on Ithaca College'i endise ajalooprofessori Andrievs Ezergailise 2005. aastal ilmunud monograafia. Ezergailis on sügavuti uurinud 1962. aastal trükivalgust näinud brošüüris “Daugavas Vanagi: kes nad on?” esitatud väidete paikapidavust ja selle kohta kirjutatud: “Mida sügavamalt olen teemaga tegelnud, seda valemaks on brošüür osutunud.”⁹⁵ Seega, otsides õigeid seisukohti, ei tohi ära unustada, et need teosed sisaldavad ka suurtes kogustes valesid. Aktiivsed meetmed, nagu eespool juba mainitud, tähendavadki “lööklause, argumentide, desinformatsiooni ja hoolsalt valitud tõese informatsiooni manipuleerivat kasutamist”.

Toomas Hiio on avaldanud arvamust, et “musta valgeks ümberkirjutamine nõukogudeaegsete teoste põhjal võis aidata 1990. aastate vaesel ajal saada üle tõsiseltvõetava ajalookäsitluse puudumisest, kuid pikas perspektiivis pole see jätkusuutlik – paratamatult võtab niisugune töömeetod üle sovetlike kirjameeste faktivigu ja selle taga oleva kontseptsiooni”.⁹⁶ Jääb üle nõustuda ja lisada, et nõukogudeaegsete teoste kasutamisel tekkivaid allikakriitilisi probleeme ei ole alati suutelised edukalt lahendada isegi professionaalsed ajaloolased, kes on piisavalt vanad, et olla kursis Nõukogude režiimi eripäradega. Tulevikus, kui tuleb peale ajaloolaste uus põlvkond, kes oma nooruse tõttu on Nõukogude ajast vaid raamatutest lugenud ja seepärast ehk allikakriitikas nõrgemad, võib “paljude õigete seisukohtade” otsimine KGB aktiivsete meetmete tulemusel valminud pro-

BSU peakorter Berliinis (autori foto).

pagandakirjandusest muutuda uurimuste objektiivsust ohustavaks teguriks.

Ivo Juurvee

(1979)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 2002, magistrakraadi kaitses 2003 Kesk-Euroopa Ülikoolis, alates 2005 Tartu Ülikooli ajaloodoktorant. Peamised uurimisvaldkonnad on eriteenistuste ajalugu ja 20. sajandi poliitiline ajalugu.

⁹⁵ A. Ezergailis. Nazi/Soviet Disinformation about the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia. Daugavas Vanagi. Who are They? – Latvijas 50 Gadu Okupācijas Muzeja Fonds, Revisited. Rīga, 2005, lk. 77. Ta kirjutab: “[---] võib-olla 10 protsenti väidetest on õiged, ülejäänud on vale. [---] Mingil hetkel, kirjutades uurimust “The Holocaust in Latvia” arvasin ma polemiseerides, et umbes 75 protsenti brošüüris kirjutatust vastab tõe. See oli alguses. Mida sügavamalt olen teemaga tegelenud, seda valemaks on brošüür osutunud: pildid ja dokumendid on valesti identifitseeritud; nii süüdlased kui ka süütud on kirjeldatavate kuritegude toimumise aegade ja kohtadega valesti seostatud.” Tegu on muidugi pelgalt hinnanguga, sest puudub metodoloogia “tõe protsendi” arvutamiseks. Hinnang võib olla ülepingutatud (seda saaks ehk kontrollida inimene, kes teab holokaustist Lätis sama palju või rohkem, aga sellist inimest paraku hetkel olemas ei ole) ja kindlasti ei saa seda automaatselt üle kanda kogu külma sõja aegses idablokis ilmunud ajalookirjandusele. Ezergailis ongi need suhtarvud välja toonud joonealuses märkuses näitamaks, et valet oli brošüüris kordades rohkem, kui ta pealiskaudsel vaatlusel oleks osanud arvata.

⁹⁶ T. Hiio. Arvustus raamatule “Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni”. – Ajalooline Ajakiri 2007, nr. 2, lk. 233–234.